

BRANKA MIGOTTI

NEKA PITANJA RANOKRŠĆANSKE HAGIOGRAFIJE SREDNJE DALMACIJE

UDK 904:726.1(497.13) »653«

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

Primitljeno: 24. V. 1989.
Received:

Mr. Branka Migotti

YU — 41000 Zagreb

Zavod za arheologiju Jugoslavenske
akademije znanosti i umjetnosti,
Marinkovićeve 4

Autorica razmatra mogućnost utvrđivanja izvornih naslovnika na lokalitetima srednje Dalmacije koji sigurno, ili barem vjerojatno, sadržavaju ostatke ranokršćanskoga horizonta. Naime, praćenje učestalosti štovanja pojedinih svetaca u ranokršćanskim crkvama pruža mogućnost uvida u različite arheološke probleme, u prvom redu kronologije, te odnosa Dalmacije s drugim pokrajinama Carstva, a posebno njena osjetljivoga položaja na razmeđu utjecaja Istoka i Zapada.

Dragocjenost toponimskih, odnosno lingvističkih podataka u širem smislu pri kronološkom vrednovanju pojedinih zbivanja i epoha u našoj je znanosti odavno uočena, a nerijetko su ti podaci na zadovoljavajući način iskorištavani.¹ U tom su kontekstu osobito zanimljive informacije s područja hagiomorfne toponimije i crkvene nomenklature, jer na specifičan način mogu osvijetliti problem datiranja pojedine građevine, lokaliteta ili pak naselja.² Međutim, u novijim se istraživanjima, kao uostalom i prije, neusporedivo više pažnje poklanja srednjovjekovnoj ne-

¹ Pionirski je na tom polju rad P. Skoka (Dolazak Slavena na Mediteran, Split 1934; Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, I—II, Zagreb 1950). U novije je vrijeme obogaćen novim spoznajama i podacima, osobito P. Šimunićem (Toponimija otoka Brača, *Brački zbornik*, 10, Supetar 1972; Prvobitna simbioza Romana i Hrvata u svjetlu toponimije, *Rasprave Zavoda za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku*, 10—11, Zagreb 1985, 152. i d.; Istočnojadranska toponimija, Split 1986) i V. Putanec (Refleksi starodalmatoromanskog pridjeva sanctus u onomastici obalne Hrvatske, *Slovo*, 13, Zagreb 1963, 137. i d.)

² Pri tome je osobito indikativna pretpostavka da hagiografski toponimi s prefiksom su(t) obilježavaju predslavenski, antički sloj dalmatinskog kršćanstva (V. Putanec, bilj. 1, 149; P. Skok, bilj. 1, 1950, 172, passim). Premda tu pretpostavku praktično potvrđuju brojni arheološki lokaliteti, bilo bi poželjno istražiti je temeljito na svim poznatim primjerima kako bi se mogla prihvatiti ne samo kao lingvistička zakonitost nego i kao arheološki parametar.

go kasnoantičko-ranokršćanskoj hagionimiji u službi arheološko-povijesne kronološke stratigrafije,³ pa je ovaj rad posvećen upravo hagiografskoj i hagionimskoj problematici ranokršćanskog razdoblja u Dalmaciji.⁴ Namjera mu, međutim, nije iscrpno statistički obraditi sve poznate lokalitete, jer bi željena svrha izostala stoga što su mnogi od njih neistraženi, odnosno pod znakom pitanja, a nedostaju i odgovarajući literarni podaci. S obzirom na spomenuta ograničenja, svrha je ovog rada da na temelju naslovnika crkava pojedinih sigurnih ili pak vjerojatnih ranokršćanskih lokaliteta odredi barem približno parametre za prepoznavanje najranijeg kršćanskog horizonta sakralne arhitekture.⁵ Osim navedenog temeljnog, razmatraju se i neki drugi detalji složene hagiografske problematike, u mjeri u kojoj oni mogu pomoći rasvjetljavanju pojedinih pitanja ranoga kršćanstva u Dalmaciji.

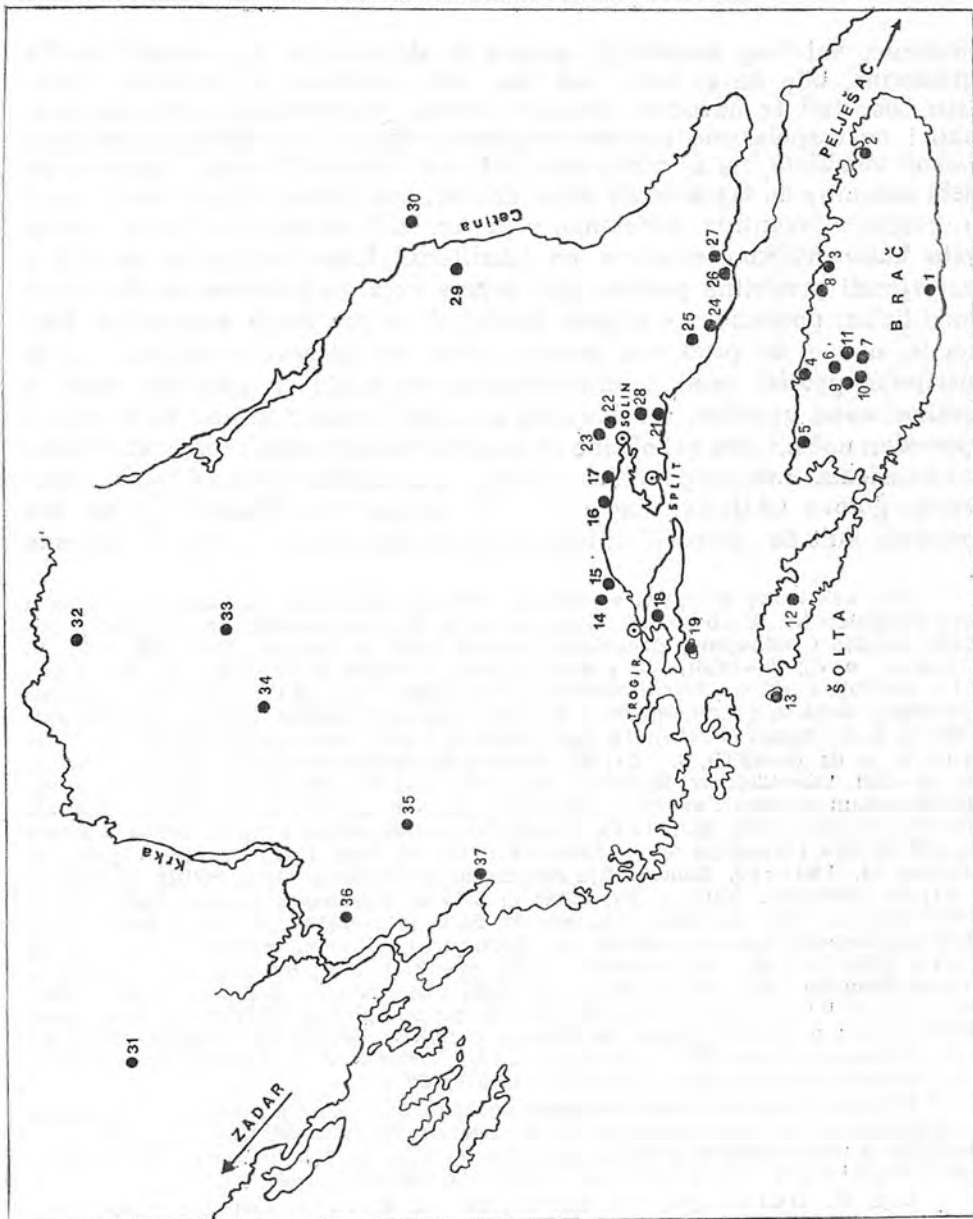
U navedenom je kontekstu jedna od osnovnih zadaća prepoznati, uz pomoć naslovnika, širi vremenski horizont u kojemu je neka građevina podignuta, odnosno posvećena. Pri tome je od neprocjenjive vrijednosti podatak da se jednom uspostavljena posveta ranokršćanske crkve ne mijenja ni uslijed privremenog prekida kulturnog kontinuiteta prouzročenog bilo desakralizacijom, bilo rušenjem građevine, što je praksa u bezbroj slučajeva potvrdila.⁶ Na spomenutoj činjenici počivaju dvije pretpostavke: ako je srednjovjekovna ili novija crkva, izrasla na pouzdano ranokršćanskom položaju, posvećena ranom naslovniku (Krist, Marija, apostoli ili

³ Kasnoantičko se razdoblje dotiče samo usputno. Usp. I. Fisković, Prilog poznavanju najstarijih crkvenih spomenika na Marjanu kraj Splita, *Analizirajući odjela Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku*, 12/1970, 181. i d.; isti, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Solti, *Arheološki radovi i rasprave (ARR)*, 8—9, Zagreb 1982, 203; V. Krizomali, Crkvice sv. Anastazije u Splitu, *Kulturna baština (KB)*, 11—12, Split 1981, 64. i d.; S. Buličić-Matijević, Nestale marjanske crkvice, *KB*, 3—4/1975, 31—32; I. Babić, Prostor između Trogira i Splita, Trogir 1984, 59; isti, Installations humaines au pied des citadelles en Dalmatie, *Balkanoslavica*, 11—12, Prilep 1984—1985, 91. i d.; M. Marasović-Alujević, Hagionimi srednjovjekovnog Splita, *Starohrvatska prosvjeta (SHP)*, III/15, Split 1985, 269. i d.

⁴ Ovaj se prilog zasniva na širem istraživanju ranokršćanske problematike područja omeđenog rijekama Krkom i Cetinom, pa je većina primjera ograničena tim zemljopisnim relacijama, premda se donose i analogije u susjednim jadranskim predjelima.

⁵ Kako su epigrafsko-literarni podaci o naslovnici ranokršćanskih crkava u Dalmaciji veoma oskudni, to su titulari koji se ovdje uzimaju u obzir kao ranokršćanski oni isti što ih i danas nose ili su ih nosile srednjovjekovne građevine izrasle na položajima tog razdoblja. Inače, sigurnij se smatraju sustavno istraženi i dokumentirani ranokršćanski objekti, kao i položaji zasvjedočeni arheološkim kontekstom, čak ako i nisu ustanovljeni tragovi arhitekture. Vjerojatni su pak oni lokaliteti koji su obilježeni kasnijim gradnjama s ranokršćanskim spolijima.

⁶ Usp. G. Löw, Titolari delle chiese, u: *Enciclopedia cattolica (EC)*, 12, Roma 1954, 49. O praktičnoj potvrdi ovog pravila na području Dalmacije usp. N. Cambi, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, *Materijali*, XII (IX. kongres arheologa Jugoslavije), Zadar 1976, 255; isti, Trogir u antici, *Mogućnosti*, 9—10, Split 1980, 953. O ustrajnosti sakralne arhitekture na odabranom mjestu usp. S. Giovannoni, Basiliche cristiane di Roma, *Atti del IV Congr. Intern. di Arch. Cristiana (ACIAC)*, I, Città del Vaticano-Roma 1940, 141.

Karta rasprostranjenosti ranokršćanskih lokaliteta na području između Krke i Cetine

1 Bol; 2 Povlja; 3 Postira; 4 Supetar; 5 Sutivan; 6 Donji Humac; 7 Nerežišća; 8 Skrip; 9 Sv. Ilija; 10 Ograda sv. Luke; 11 Dol; 12 Grohote; 13 Stipanska; 14 Bijaći; 15 Kaštel Novi; 16 Kaštel Kambelovac; 17 Kaštel Gomilica; 18 Čiovo; 19 Fumija; 20 Kamen; 21 Stobreč; 22 Klis; 23 Mravince; 24 Jesenice; 25 Krug; 26 Omiš; 27 Gata; 28 Žrnovnica; 29 Brnaze; 30 Otok; 31 Ostrovica; 32 Biskupija; 33 Tepljuh; 34 Uzdolje; 35 Danilo; 36 Grušina; 37 Grebaštica.

mučenici antičkog razdoblja), gotovo je sigurno da je i ranokršćanska građevina, bilo da se krije pod kasnijim temeljima ili u blizini, nosila istu posvetu.⁷ Iz navedene proizlazi druga, još značajnija pretpostavka: ako i ne raspolažemo pouzdanim argumentima o ranokršćanskom sloju nekog lokaliteta, na nj može upućivati sam naslovnik crkve. Samo se po sebi razumije da taj podatak treba uzimati krajnje oprezno, u kombinaciji s drugim relevantnim podacima, u prvom redu onima o antičkim, a osobito kasnoantičkim ostacima na lokalitetu.⁸ Usko vezana uz pravilo o ustrajnosti prvobitne posvete jest pojava koja ga istovremeno djelomice modificira: posvećivanje crkava dvojici ili većem broju naslovnika. Istina je, naime, da prvobitna posveta nikad ne iščezava u cijelosti, ali se nerijetko povlači pred novim titularom na način da potpuno izlazi iz svakodnevne uporabe, zadržavajući se ipak u dokumentima ili na sličan posredan način.⁹ Evo nekolicine od brojnih dalmatinskih primjera: splitska se katedrala, izvorno posvećena Mariji, u srednjem vijeku i kasnije spominje gotovo isključivo kao crkva Sv. Dujma¹⁰; u Bijaćima je na dva položaja kult Sv. Ivana Krstitelja potisnut štovanjem Sv. Marte, odnosno

⁷ Evo nekolicine primjera s područja srednje Dalmacije: Sv. Danijel u Danilu kod Šibenika (A. Faber-M. Zaninović, Danilo, Šibenik, Praistorijsko i antičko naselje i nekropola, *Arheološki pregled (AP)*, 5, Beograd 1963, 103, i d.; N. Cambi, n. dj. (6—1976), 248, i d.); Sv. Ivan Krstitelj u Povljima (D. Domaničić, Srednji vijek, u: *Brački zbornik (BZ)*, 4/1960, 132, i d.; I. Ostojić, Starokršćanska bazilika s krstionicom u Povljima na otoku Braču, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (PPUD)*, 12, Split 1960, 3, i d.) i Sutivanu na Braču (I. Fisković, n. dj. (3—1982), 8, i d.); Sv. Petar u Supetru na Braču (I. Fisković, n. dj. (3—192), 119—120); Sv. Eufemija na Fumiji kod Trogira (I. Fisković, O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 5, Split 1980, 253; isti, Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (VAHD)*, 75, Split 1981, 108); Sv. Ciprijan u Gatima (J. Jeličić, Ikonografija ranokršćanske lunete iz Gata, *PPUD*, 25, 1985, 5, i d.); Sv. Petar (F. Bulić, Sv. Petar in Selo di Jesenice di Poljica, *Bullettino di archeologia e storia dalmata (BD)*, 40—42, Split 1917—1919, 101 i d.) i Sv. Stjepan u primorskopoljičkim Jesenicama (A. Škobalj, Obredne gomile, Sveti Križ na Čiovu, 1970, 13, i d.; N. Cambi, n. dj. (6—1976), 260); Sv. Kuzma i Damjan u Kaštel Gomilici (Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, 205, i d.; I. Fisković, n. dj. (7), 125); Gospa od Špinuta (F. Oreb, Novi arheološki nalazi u crkvi Gospe od Špinuta u Splitu, *VAHD*, 72—73/1979, 145, i d.) i Sv. Stjepan u Splitu (T. Marasović-D. Vrsalović, Srednjovjekovna opatija na Sustjepanu u Splitu, *VAHD*, 65—67/1971, 175, i d.)

⁸ Činjenica je da se ranokršćanskim naslovnici crkve posvećuju i u kasnijim razdobljima, ali iskustvo pokazuje da se razlozi toj pojavi najčešće kriju u ranijem nasljeđu, u međuvremenu prividno prekinutom. Usp. H. Delehaye, *Loca sanctorum, Analecta Bollandiana (AB)*, 48, Bruxelles 1930, 33.

⁹ Usp. H. Delehaye, *AB*, 52/1934, 95; M. Klarić, *Obrovac sredovječnih listina (od X do XIV vijeka)*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva (VHAD)*, N. S., 16, Zagreb 1935, 37. Specifičan je i slučaj kulta Sv. Barbare u ranokršćanskoj crkvi uz zadarsku katedralu (danas sakristija), koji se, nakon što je potisnut sa spomenutog mjesta, očuvao u liturgijskoj službi Kaptola. C. F. Bianchi, *Zara christiana*, II, Zara 1879, 445. Usp. nadalje primjere u bilješkama 10—20.

¹⁰ N. Klarić, *Historia Salonitana Maior*, Beograd 1967, 58; N. Cambi, *Kult Marije u Solinu i Splitu (IV—X st.) u svjetlu arheološke evidencije*, *Bogoslovska smotra (BS)*, 44/2—3, Zagreb 1974, 273, i d.

Onofrija¹¹; u Trogiru Sveti Lovre blaženim Ivanom¹², a u Stobreču Gospom od Karmela¹³; Sv. Teodor u Bolu na Braču Sv. Ivanom¹⁴, a u Splitu Gospom od Zvonika¹⁵; Sv. Tekla u Mravincima Sv. Ivanom Krstiteljem¹⁶; Sv. Mihovil u Splitu Sv. Trojicom¹⁷; Sv. Ivan Krstitelj u Uzdolju Sv. Lukom¹⁸; Sv. Martin u Trogiru Sv. Barbarom¹⁹, Sv. Feliks u Splitu Sv. Franom²⁰ itd. U slojevitost tih odnosa teško je proniknuti, utoliko što bi gotovo svi nabrojani naslovnici, s izuzetkom trogirskog blaženog Ivana i Sv. Frane, mogli pripadati ranokršćanskom razdoblju. Dvostruka posveta, naime, uglavnom, upućuje na dva kronološka horizonta, bilo da su oba kasnoantička, ili se pak jedan od naslovnika pojavljuje u kasnijem razdoblju.²¹ Moguća je i pojava da se preposvećivanjem samo nanovo afirmira prvobitna, u međuvremenu potisnuta dedikacija.²² Inače, višestruka

¹¹ Lj. Karaman, n. dj. (7), 152. i d.; I. Babić, n. dj. (3—1984), 80; V. Omašić, Topografija Kaštelanskog polja, Split 1978, 186. i d.; P. Andreis, Povijest grada Trogira, I, Split 1977, 353.

¹² I. Babić, n. dj. (3—1984), 131; I. Lucić, Povijesna svjedočanstva o Trogiru, II, Split 1979, 1012. i d.

¹³ N. Cambi, Starokršćanska bazilika i benediktinski kompleks u Stobreču, Split 1972.

¹⁴ N. Jakšić, Predromanički reljef sa spomenom blaženog Teodora u Bolu na Braču, *PPUD*, 25/1985, 49. i d.

¹⁵ F. Bulič-Lj. Karaman, Palača cara Dioklecijana u Splitu, Zagreb 1927, 53.

¹⁶ L. Katić, Selo Kučine i 13 isprava o Sutikvi, *SHP*, III/4, 1955, 141. i d.

¹⁷ J. i T. Marasović, Sv. Trojica, Split 1971. Posveta arhandelu Mihovilu zasvjedočena je epigrafski.

¹⁸ S. Gunjača, Isprave i dopune starijoj hrvatskoj historiji, III, Zagreb 1975, 141.

¹⁹ I. Lucić, n. dj. (12), 1042. Ovi se naslovnici u paru javljaju i u drugim krajevima (N. Duval, La topographie chrétienne des cités de la Gaule, fasc. 2, Paris 1980, 55), što se vjerojatno smije dovesti u vezu s činjenicom što su oboje »redovnički« sveci. O štovanju Sv. Barbare usp. I. Fisković, Ranokršćanske crkvice na Lučnjaku, Gubavcu i Sutvari kraj Majsana u Pelješkom kanalu, *VAHD*, 65—67/1971, 150; I. Nikolajević, Kasnoantičke presvođene grobnice u srednjovjekovnoj crkvenoj arhitekturi Bosne i Hercegovine, u: Simpozijum — Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena, *Pos. izd. Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, 12 (4), Sarajevo 1969, 219. O štovanju Sv. Martina u ranokršćanskom razdoblju usp. H. Delehay, Saint Martin et Sulpice Severe, *AB*, 47/1929, 17.

²⁰ C. Fisković, Je li na splitskoj obali bila ranokršćanska crkva s krstionicom, *KB*, 9—10/1979, 13 i d.

²¹ Usp. A. Grabar, *Martyrium — recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, I, Paris 1946, 62; N. Duval, n. dj. (19), 45, *passim*; L. Katić, Popis župa iz XV vijeka u okolici Splita, *List biskupije splitsko-makarske*, 60/3—5, 1938, 53; P. Testini, *Archeologia cristiana*, Roma 1958, 280.

²² Kao što je po svojoj prilici bio slučaj u Bijačima, gdje je ranosrednjovjekovna crkva, izrasla na starokršćanskom temelju, posvećena Sv. Marti, a naknadno, prilikom obnove u 12. st., Sv. Ivanu Krstitelju (Usp. bilj. 11). Pretpostavka se zasniiva na činjenici da je ranokršćanska građevina bila krstionička, a takve su se često posvećivale Sv. Ivanu Krstitelju. Usp. G. Bovini, *Grado paleocristiana*, Bologna 1973, 95; N. Duval, n. dj. (19), 12; G. Cuscito, *Linee di diffusione del cristianesimo nel territorio di Aquileia, Antichità altoadriatiche (AAAd)*, 15/2, Udine 1979, 621. Klasičan je u tom smislu i slučaj rimske lateranske bazilike Sv.

posveta u ranokršćanskom razdoblju ubičajena je pojava, s time da, čini se rjeđe nastaje istovremeno, a radije uslijed naknadno prenesenih relikvija.²³ Zbunjujuća je, međutim, činjenica da se i u slučaju nominalno ranokršćanskih naslovnika može raditi o kasnijoj posveti, što je, nažalost, veoma teško dokučiti.²⁴ Usprkos, ili upravo s razloga spomenutih poteškoća poznavanje hagiografske problematike kao pomoćne discipline pri kronološkom vrednovanju od velike je važnosti, osobito na području Dalmacije, gdje su relevantni pisani dokumenti sasvim oskudni. Međutim, ranije navedeni podaci i pretpostavke upućuju na zaključak da je ranokršćanski naslovnik crkve izrasle u kasnoantičkom ambijentu bez sumnje i sam njegovo nasljeđe, dok u svim ostalim prilikama on može poslužiti jedino kao putokaz, koji tek zajedno s drugim odgovarajućim podacima vodi znanstveno utemeljenim pretpostavkama.²⁵

Iza odabira naslovnika uvijek stoji neki razlog — pojedinačni ili pak opći, pa stoga teže ili lakše dokučiv, ali u svakom slučaju indikativan za proučavanje ne samo provenijencije hagiografskih utjecaja nego i složenijih crkveno-političkih odnosa.²⁶ Naime, uvođenje stranog kulta na području neke crkve u vrijeme kada se, osobito od 5. st., crkvena i politička vlast gotovo izjednačavaju, veoma često ima sasvim svjetovne, političke implikacije.²⁷ U Dalmaciji, gdje se kristijanizacija provodi u okvirima nadnacionalne, rimske države, spomenuti se činilac ne javlja u izrazito nacionalno-političkom smislu, nego radije kao odraz sukoba zapadnih i istočnih utjecaja, što je ujedno jedan od najdelikatnijih trenutaka cjelokupne antičko-srednjovjekovne povijesti te provincije.²⁸

Ivana, koja je tek u 18. st. (pre)posvećena Kristu Spasitelju, svom izvornom titularu. H. Delehaye, n. dj. (8), 22.

²³ Primjeri su bezbrojni, a najčešće se odnose na prenošenje relikvija u crkve unutar grada, ili pak na gomilanje svetačkih ostataka na jednome mjestu. H. Delehaye, n. dj. (8), 20; isti, n. dj. (19—1929), 25; isti, n. dj. (9), 96; A. Grabar, n. dj. (21), 61. i d., passim; E. van der Meer-C. Mohrmann, *Bildatlas der frühchristlichen Welt*, Amsterdam 1959, 151.

²⁴ Usp. bilj. 8.

²⁵ Valja pri tome voditi računa i o različitim hagiografskim »zamkama«, kao što je naprimjer odvajanje, odnosno zamjena homonimnih svetaca, što može imati provenijencijsku, ali i bitnu kronološku dimenziju, kao u slučaju zamjene ranokršćanskog naslovnika Sv. Antuna Opata istoimenim padovanskim svecem 13. st. Usp. C. F. Bianchi, *Zara cristiana*, II, Zara 1879, 264—265; F. Babudri, *Le antiche chiese di Parenzo*, *Atti e memorie della Società istriana di storia patria* (AMSI), 30, Parenzo 1913, 115; V. Vrčić, *Zupe Imotske krajine*, I, Imotski 1978, 84.

²⁶ K. Delehaye, n. dj. (8), 32; E. Marcon, »Tituli« e »plebes« nel Basso Isonzo, *Studi Goriziani*, 24, Gorizia 1958, 120.

²⁷ J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, I, Dover-New York 1958, 63; G. C. Menis, *Le giurisdizioni metropolitiche di Aquileia e di Milano nell' antichità*, *AAAd*, 4/1973, 277; H. Jedin, *Velika povijest crkve*, III/1, Zagreb 1972, 383. i d.; C. N. Cochrane, *Christianity and Classical Culture*, New York 1957, 332. Usp. i slučaj franačkog osvajanja Burgundije, kojom se prilikom ondje uvode franački sveci. H. Delehaye, n. dj. (8), 39.

²⁸ O položaju Dalmacije na razmeđu Istoka i Zapada u cjelokupnom antičkom razdoblju usp. E. Weigand, *Die Stellung Dalmatiens in der römischen Reichskunst*, Bulićev zbornik (Strena Buliciana), Zagreb—Split 1924, 77. i d.; E. Dyggeve,

Naslovnike je crkava moguće klasificirati prema različitim kriterijima, ali se najpostojanijom iskazuje podjela na: 1. opće, odnosno zajedničke (Krist, Marija, apostoli); 2. susjedne, odnosno svece udaljenijih krajeva, ali jasne provenijencije; 3. lokalne, domaće svece. Usprkos razmjernoj preciznosti, i ova podjela sadrži niz dilema — treba li, naprimjer, prvoj grupi pribrojiti i neke svece (Lovro, Tekla, Eufemija, Martin, Juraj, Teodor, Mihovil i dr.), koji su već u ranokršćanskom razdoblju postali općom baštinom.²⁹ Isto je tako u vezi s drugom grupom često dvojbena neposredna provenijencija kulta nekog sveca u određenom kraju, s obzirom na veoma jak trend kolanja relikvija diljem Carstva, u oba smjera, već od kraja 4. st.³⁰ Navedeni se problemi održavaju i u hagiografiji Dalmacije, barem u mjeri u kojoj se ona može sagledati s obzirom na nedovoljnu istraženost ranokršćanskih lokaliteta i nedostatak sagledavanja pojedinih građevinskih sklopova u njihovu cjelovitom antičko-srednjovjekovnom okviru.

Čak i u prvoj grupi tzv. univerzalnih naslovnika postoje razlozi prevladavanja jednog ili grupe njih u određenom kraju. Pitanje je što, naprimjer, stoji iza izrazite prevlasti, u odnosu na druge apostole, štovanja Sv. Petra u Dalmaciji.³¹ Kako se radi o rimskom mučeniku, simbolu zapadnog kršćanstva i papinstva, logično bi bilo pomišljati na utjecaj te kršćanske metropole.³² Međutim, valja imati na umu tri činjenice: 1. upra-

History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, passim; Lj. Karaman, Nova knjiga o starokršćanskoj Saloni, *Peristil*, 1, Zagreb 1954, 185; F. Bulić-J. Bervaldi, Kronotaksa solinskih biskupa, Suppl., *BD*, 35/1912, 45; A. S. Dabinović, Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije, *Rad JAZU*, 239, Zagreb 1930, 181. O političkim implikacijama takva položaja usp. J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978.

²⁹ H. Delehaye, n. dj. (8), 36, passim.

³⁰ J. Lemarie, La liturgie d'Aquilée et de Milan au temps de Chromace et d'Ambrose, *AAAd*, 4/1973, 268. i d.; Y. M. Duval, Aquilée et la Palestine entre 370 et 420, *AAAd*, 12/1977, 205; G. Cuscito, n. dj. (22), 610. i d.; L. Bréhier, Vizantiska civilizacija (prijevod: I. Nikolajević), Beograd 1976, 248.

³¹ Na spomenutom području posvećeno mu je više pouzdano ili izvorno vjerovjato ranokršćanskih crkava: Supetar na Braču (I. Fisković, bilj. 7); bazilika istočnog salonitanskog groblja (Sv. Petar i Mojsije — E. Dyggve, bilj. 28, 80); Supetar u Jesenicama (F. Bulić, bilj. 7); bazilika kod Vranjica (F. Bulić, I titoli di dedica delle basiliche urbane ed extraurbane di Salona, *VAHD*, 47—48/1925, 11. i d.); Tepljuč (N. Cambi, Unpublished Excavations and Finds of Early Christian Period in Yugoslavia, *ACIAC*, IX/2, Roma 1978, 147—148; S. Gunjača, Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u nKinu, *SHP*, III/1, 1949, 289); Sv. Petar i Marija u Grebašćici (PK. Stošić, Sela šibenskog kotara, Šibenik 1941, 249. i d.); Sv. Petar u Kamenu (I. Fisković, bilj. 7—1981, 122); Sv. Petar u Priku kod Omiša (E. Dyggve, O crkvi Sv. Petra u Priku u Omišu, *PPUD*, 13/1961, 45. i d.); Sv. Petar u Kaštel-Novom (I. Babić, bilj. 3—1984, 54). itd. Zanimljivo je da je broj srednjovjekovnih crkava Sv. Petra na širem području Splita u odnosu na druge naslovnike otprilike u jednakom razmjeru kao u ranokršćanskom razdoblju. Usp. M. Marasović-Alujević, n. dj. (3), 33—34.

³² Kao što je pretpostavio Bulić, povezujući natpis s Manastirinama, pročitan kao posveta Sv. Petru, s relikvijama nadenim na istom lokalitetu. F. Bulić-J. Bervaldi, n. dj. (28), 33—34.

vo je Sv. Petar, prije negoli rimsku, utemeljio antiohijsku crkvu, koja je brižno njegovala njegov kult; 2. jezgra dalmatinskog kršćanstva iznikla je u orijentalnoj, i to baš sirijskoj, enklavi; 3. vjerojatno od 6. st. uzima maha legenda koja djelovanje prvog salonitanskog biskupa, Sirijca Domnija, smješta u apostolska vremena.³³ Međusobno povezana, ova tri detalja daju naslutiti kako nije isključena mogućnost da su brojne posvete prvaku apostola posljedica orijentalnih utjecaja, na što bi mogao upućivati i jedan epigrafski zasvjedočen lingvistički detalj s područja Salone.³⁴ S druge strane, proširenost kulta apostola Andrije lakše je dovesti u vezu s razlozima sadržajne nego provencijencijske naravi, iako ni ta druga mogućnost nije isključena s obzirom na legendu prema kojoj je on utemeljitelj i zaštitnik konstantinopolske crkve.³⁵ Naime, kako je Andrija zaštitnik mornara i ribara, očekivati je da mu crkve zavještaju zajednice u primorskim sredinama, neovisno o bilo kakvim političkim, kulturnim ili vjerskim utjecajima izvana.^{35a} Slično treba promatrati i kult Sv. Ivana Krstitelja, utoliko što se diljem kršćanskog svijeta kao pravilo iskazuje posvećivanje krstioničkih crkava tom naslovniku.³⁶ Spomenuta se sadržajna veza naslućuje i u pojedinim primjerima u Dalmaciji (Povlja na Braču, Bijaći kod Trogira, Jupiterov hram — krstionica u splitskoj Dioklecijanovoj palači), gdje su posvete tom naslovniku i inače prilično učestale.³⁷ Razmjerno velika omiljenost Sv. Luke smjela bi se eventualno dovesti u vezu s legendom o njegovu misionarenju Dalmacijom, što se proširila vjerojatno istovremeno sa sličnim kazivanjem o Sv. Petru, u vrijeme šizme tzv. Tria Capitula (sred. 6. st.) i nastojanjem dalmatinske crkve da dokaže apostolsko podrijetlo.³⁸ Kad je već kult apostola Petra

³³ J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris 1906, 6. i d.; R. Egger, u: *Forschungen in Salona*, II, Wien 1926, 52; E. Dyggve, n. dj. (28), 26, passim; *Istorija Sv. Dujma i Staša*, u: *Legende i kronike*, Split 1977, 15. i d.; L. Brehier, n. dj. (30), 119.

³⁴ Na tzv. jugoistočnom salonitanskom groblju u blizini Vranjica zatečen je natpis u kojemu se spominje monah Petar, sluga Sv. Petra, s time da je hagionim oba puta napisan s orijentalnim dočekom — os. F. Bulić, n. dj. (31).

³⁵ G. Fedalto, *Della predicazione apostolica in Dalmazia ed Illirico alla tradizione marciiana. Considerazioni e problemi*, AAAd, 26/1985, 241. i d. Spomenuti je naslovnik zasvjedočen na dva sigurna i dva vjerojatna lokaliteta: Sv. Jadre kod Škripa na Braču (I. Fisković, bilj. 3—1982, 165. i d.); Sv. Andrija i Bartolomej u Splitu (T. Marasović, *Fouilles de la basilique paléochrétienne de St. André à Split*, VAHD, 77/1984, *Disputationes Salonitanae* II, 255. i d.); Sv. Jadre u Nerežišću na Braču (I. Fisković, bilj. 3—1982, 165); Sv. Andrija na Čiovu (T. Burić, *Predromanička skulptura u Trogiru*, SHP, III/12, 1982, 128).

^{35a} O spomenutoj sadržajnoj vezi svjedoči na posredan način i izvorno ranokršćanska crkva Sv. Andrije na Vrgadi, o kojoj i danas brine udruga ribara. M. Domijan, *Crkva Sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživanja i konzervatorskih radova*, SHP, III/13, 1983, 126.

³⁶ Usp. bilj. 22. Valja voditi računa i o tome da se često miješa posveta Sv. Ivanu Krstitelju s onom Evandelistu. E. Marcon, n. dj. (26), 102.

³⁷ O Povljima usp. I. Fisković, bilj. 7; o Bijaćima bilj. 11; o splitskoj krstionici F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 295.

³⁸ Podatak o kultu Sv. Luke treba, međutim, uzeti s rezervom, jer se taj naslovnik javlja češće na mogućim, pretpostavljenim, nego na vjerojatnim ili pak

i Luke doveden u vezu s legendom, prilika je osvrnuti se na problem te kategorije u antičko-srednjovjekovnoj hagiografiji. Mentalitet srednjovjekovnog hagiografa je, naime, specifičan, i počiva na razigranoj mašti koja izmišlja činjenice i gradi konstrukcije, povezujući u neostvarive kombinacije mjesta, događaje i osobe. Iskustvo, međutim, pokazuje da se takva nadgradnja gotovo redovito oslanja na stvarnu povijesnu jezgru, zametnutu najčešće još u antičkom razdoblju, koju stoga valja prepoznati i izlučiti.³⁹ Takvim je pristupom dalmatinskim srednjovjekovnim hagiografskim legendama vjerojatno moguće nazrijeti antičke korijene kulta apostola u crkvama ranokršćanske Dalmacije. Slično se može pretpostaviti da se iza predaje o mučenju kršćana u podzemnim prostorima kulturnih zgrada Dioklecijanove palače u Splitu (Jupitrov hram, kasnije krstionica i mauzolej, zatim katedrala) krije reminiscencija na ranu posvetu tih mjesta apostolu Tomi, odnosno Sv. Luciji.⁴⁰

Prije je spomenuta mogućnost utvrđivanja provenijencije kulta pojedinih apostola, pri čemu, međutim, valja voditi računa o brojnim dvoj-bama i neizvjesnim detaljima. Naime, kult Kristovih učenika, izvorno sirijsko-palestinski, već početkom 4. st. uzima maha u Konstantinopolu, a nedugo zatim i diljem Carstva, kada sjevernotalijanski gradovi, osobito Milano, postaju pravim rasadnicima apostolskih relikvija u tom dijelu kršćanskog svijeta.⁴¹ Prema tome su one u Dalmaciju mogle prispjeti izravno s matičnog, odnosno egejskog područja već u 4. st., odnosno posredovanjem sjeverne Italije nešto kasnije. Kako se, međutim, apostolske relikvije javljaju i u drugim dijelovima Italije, a postoje indicije da su

pouzdanim lokalitetima (Ograda Sv. Luke na Braču I, Fisković, bilj. 7—1981, 121; Uzdolje kod Knina, bilj. 18; Otok kod Sinja, gdje je otkrivena ranokršćanska crkva nepoznata naslovnika, ali je suvremena mjesna bogomolja, kao i mnoge druge u sinjsko-kninskom kraju, posvećena apostolu Luki; J. Jeličić, Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine, *Izdavanja Hrvatskog arheološkog društva*, 8, Split 1984, 172. i d.; C. Kalebić, Povijesni prilozi topografiji gradova i tvrđava u župi Cetini, *VAHD*, 50/1932, 296. i d.; L. Marun, Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrvatskog kneza Mutimira, *SHP*, N. S., 1/1927, 308. i d. O šizmi *Tria Capitula* usp. S. Tavano, La cattedra di Grado e le culture artistiche del Mediterraneo Orientale, *AAAd*, 12/1977, 445. i d.; A. Franzen, Pregled povijesti crkve, Zagreb 1970. (prijevod: V. Ritig), 69—70; F. Bulić—J. Bervaldi, n. dj. (28), 52. i d. Spomenuti pokret predstavlja poseban trenutak u životu sjevernojadranskih crkava, u kojemu se one sredinom 6. st. suprotstavljaju Justinijanovim cezaropapističkim nastojanjima, u čemu im se za vrijeme biskupa Frontinijana pridružuje i Salona.

³⁹ Usp. H. Delehaye, Le leggende agiografiche, Firenze 1906, passim; B. de Gaiffier, Mentalité de l' hagiographe médiévale d'après quelques travaux récents, *AB*, 86/1968, 391. i d.

⁴⁰ Kult ove sicilijanske svetece zasvjedočen je na različitim područjima Italije već od 4. st., a u Istri od 6. st. P. Bovini, Le antichità cristiane della fascia costiera istriana da Parenzo a Pola, Bologna 1974, 153; Lucia, u: *EC*, 7/1951, 1618; H. Delehaye, u: *AB*, 79/1961, 182. O kultu Sv. Tome usp. E. Cataneo, Santi milanesi ad Aquileia e santi aquileiesi a Milano, *AAAd*, 4/1973, 236; J. Lemarie, n. dj. (30) 268; Y. M. Duval, n. dj. (30), 305—306; E. Kirsten, Edessa, eine römische Grenzstadt des 4. bis 6. Jahrhunderts im Orient, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 6, (JAC), Münster 1963, 161.

⁴¹ Y. M. Duval, n. dj. (40), 303. i d.

onamo dospijevale izravno s Istoka⁴², veoma je vjerojatno da je i njihov put u Dalmaciju bio izravan, tim više što orijentalna jezgra salonitanskog kršćanstva nije nikad prekinula žive veze s tim dijelom Carstva.⁴³

Izrazita sklonost štovanju Marije u antičkoj Saloniji i srednjovjekovnom Splitu smije se bez sumnje dovesti u međusobnu vezu, ali ostaje otvorenim pitanje izvornog poticaja tom kultu u kasnoantičkoj Dalmaciji.⁴⁴ Premda je Bogorodica zajednički, veoma obljubljen naslovnik crkava diljem ranokršćanskog svijeta, ipak pojedini krajevi očituju osobitu sklonost njenu kultu.⁴⁵ Ponegdje se, osobito u Africi i na sjevernom Jadranu, dvojne bazilike posvećuju Mariji i jednom svecu, apostolu ili mučeniku, u čemu se naslućuje izvorno aleksandrijska liturgijsko-mariološka praksa.⁴⁶ Početak kulta Bogorodice u Saloniji treba vidjeti u posveti biskupske bazilike gradskog crkvenog sklopa, što Dalmaciju priključuje prije spomenutom afričko-jadranskom krugu, koji svoje poticaje crpi velikim dijelom neposredno s Istoka.⁴⁷ Navedeni ranokršćanski relikviji ponegdje se naslućuje i u srednjovjekovnoj hagiografskoj praksi dalmatinskih crkava.⁴⁸ Posebno je pitanje smiju li se dublji izvori Marijina kulta u srednjoj Dal-

⁴² N. dj., 312.

⁴³ Usp. bilj. 28. O vezama salonitanskog biskupa Hezihija s crkvenim ocima Ivanom Zlatoustim i Augustinom usp. bilj. 28, 25 i d., pri čemu valja imati na umu da je Afrika, premda formalno zapadna provincija, pod jakim orijentalnim utjecajem, Usp. bilj. 94.

⁴⁴ O kultu Marije usp. bilj. 114. Na području između Krke i Cetine njoj su posvećene ove pouzdano ili vjerojatno ranokršćanske crkve: Gospa od Špinuta u Splitu (F. Oreb, bilj. 7); salonitanska katedrala (bilj. 47); u Biskupiji kod Knina (S. Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950, *Ljetopis JAZU*, 57, Zagreb 1953, 9. i d.); u Postirama na Braču, gdje je župna crkva doduše posvećena Sv. Ivanu Krstitelju, ali je glavna mjesna vjerska svečanost od pamtivjeka vezana uz Mariju (E. Marin, Postire — starokršćanski kapitel, *AP*, 19/1977, 155. i d.); u Kaštel-Novome — položaj Stomorija (I. Babić, bilj. 3—1984, 59); u Dridu (L. Jelić, Die Halbinsel Bosolina, *Jahrbuch für Altertumskunde*, 7, Wien 1913—1918, 234); u Grebaštici (K. Stošić, bilj. 31); u Kaštel-Stafilicu (I. Fisković, bilj. 7—1981, 114); na omiškom groblju (J. Jeličić, bilj. 38, 177); u Stomorskoj na Solti (I. Fisković, bilj. 7—1981, 16); u Trogiru (T. Marasović, Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve Sv. Marije u Trogiru, *SHP*, III/8—9/1963, 83. i d.)

⁴⁵ Konstantinopol je, naprimjer, bio pod osobitom zaštitom Bogorodice od rano bizantskog razdoblja i prepun njenih crkava. N. H. Baynes, *The Supernatural Defenders of Constantinople*, *AB*, 67/1949, 171—172.

⁴⁶ G. Bovini, n. dj. (40), 120; F. Halkin, *Inscriptions grecques relatives a l'hagiographie*, *AB*, 70/1952, 120; S. Tavano, *Aquileia cristiana e patriarchale*, *AAAd*, 1/1972, 120; G. Cuscito, *S. Giusto e le origini cristiane a Trieste*, *Archeografo Triestino*, 31—32/1968—1970, 23. Na spomenutu pojavu podsjeća dvostruka crkva Sv. Petra i Marije (15. st.) u Grebaštici kod Šibenika, izrasla u ambijentu antičkih, a po svojoj prilici i ranokršćanskih ostataka, K. Stošić, n. dj. (31).

⁴⁷ Prema legendi već je biskup Dujam krajem 3. st. biskupsku crkvu posvetio Mariji (Istorija..., bilj. 33, 21). O vezi akvilejskog kršćanstva s egipatskim usp. G. Cuscito, *Cristianesimo antico ad Aquileia a in Istria*, *Deputaz. di Storia Patria per la Venezia Giulia*, Trieste 1977, passim. O vezama jadranskog kršćanstva s orijentalnim usp. A. Sonje, *I mosaici pavimentali delle basiliche paleocristiane del Parentino in rapporto con gli altri mosaici delle coste adriatiche*, *Atti*, Centro di ricerche storiche, Rovigno (*Atti*, Rovigno), 16/1985—1986, 136 i d.

maciji tražiti, između ostalog, u antičkom pretkršćanskom supstratu Salone, središtu kulta *Magnae Matris Deorum* (Velike Majke, Kibe), s obzirom na bezbroj puta potvrđenu činjenicu zamjene poganskih božanstava kršćanskim svecima. Ta pojava, koja nastaje na temelju homonimije ili pak sličnih atributa, mogla bi se obilježiti svojevrsnom »*interpretatio christiana*«. ⁴⁹ Inače, potvrđan odgovor na postavljeno pitanje, s obzirom na maloazijsko podrijetlo kulta Velike Majke, ujedno bi se iskazao kao argument za orijentalni poticaj štovanja Marije u Dalmaciji.

U prvu grupu prije predložene klasifikacije naslovnika spada i najizvornija posveta, ona Kristu Spasitelju, odnosno Bogu, što, po svemu sudeći, i nije naslovljavanje u klasičnom smislu. Riječ je, naime, o temelju svake kasnije posvete, koji se ponekad zadržava uz ime naknadno stečenog titulara, a inače se povlači u drugi plan upozoravajući u svakom slučaju na veliku starost građevine, odnosno lokaliteta. ⁵⁰ Dok je, prema tome, posveta Spasitelju indikator najranijeg sloja starokršćanske građevine, treba uz nju u pravilu očekivati još jednog naslovnika, bilo da se radi o apostolu ili mučeniku. Slijedom toga bi se vjerojatno smjela rekonstruirati hagiografska cjelina gradskog biskupskog središta Salone. Ondje je sjeverna građevina kompleksa gemina bila posvećena Kristu (epigrafski zasnježeno) i Mariji (prema legendi), dok je južna, prema analogiji s brojnim takvim sklopovima diljem Carstva, morala nositi posvetu martiru — po svoj prilici Dujmu.

Među opće naslovnike valja svrstati i izvorno orijentalnog sveca, prvomučenika Stjepana, razmjerno često zastupljenog u posvetama dalmatinskih crkava. ⁵¹ Kult mu je u znatnijoj mjeri procvao tek u 5. st. na-

⁴⁸ Usp. crkvu Sv. Petra i Marije u Grebašćici (K. Stošić, bilj. 31) i onu u Ostrovici kod Knina, gdje je ranosrednjovjekovna posveta Mariji i dvojici svetaca, od kojih je jedan lokalni salonitanski mučenik Anastazije, epigrafski zasnježena. V. Delonga, *Fragmenti predromaničkog crkvenog namještaja iz Ostrovice*, SHP, III/12, 1982, 74.

⁴⁹ U tom kontekstu Bogorodica često poprima atribute vrhovnih poganskih božica. G. Tomassetti, *Evoluzione del cristianesimo nella campagna romana*, ACIAC, II, Roma 1902, 142; J. B. Bury, n. dj. (27), 372. O Saloni kao središtu metroačkog kulta usp. J. Medini, *Salonitanski arhigalat, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* (Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti), 20, 1982, 15; isti, *Cognationes Salonitanae, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* (GCBI), 23, Sarajevo 1985, 5. i d. T. Klausner, *Rom und der Kult der Gottesmutter Maria*, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 15, Münster 1972, 121. Zanimljivo je da se, kao i u slučaju Sv. Petra (bilj. 31), primjećuje približno jednak odnos, tj. izrazita prevaga u odnosu na druge svece, posveta splitskih srednjovjekovnih crkava Mariji, što manje-više odgovara prilikama u ranokršćanskom razdoblju. Usp. M. Marasović-Alujević, n. dj. (3), 299.

⁵⁰ Tako Sv. Augustin upozorava da su čak i cemeterijalne bazilike, na kojima se izrazito njeguje kult martira, u osnovi posvećene Kristu. Aurelije Augustin, *O državi Božjoj*, Zagreb 1982. (prijevod: T. Ladan), 611. Usp. i *Reliquie*, u: EC, 10/1953, 749; F. W. Deichmann, *Märtirerbasilika, Martyrion, Memoria und Altargrab, Mitteilungen DAI, Röm. Abt.*, 77/1970, 159; P. Testini, n. dj. (21), 612; O. Wulff, *Altechristliche und byzantinische Kunst*, I, Berlin 1914, 241.

⁵¹ Zastupljen je na više pouzdano i vjerojatno ranokršćanskih lokaliteta: Sustjepan u Jesenicama (F. Bulić, bilj. 7); Sustjepan u Splitu (T. Marasović-D. Vrsalović, bilj. 7); Stipanska kod Šolte (T. Marasović, Starokršćanska

kon otkrića relikvija u Palestini, a proširio se osobito u zapadnom dijelu Carstva.⁵² Stoga bi se štovanje Sv. Stjepana u Dalmaciji moglo držati zapadnim utjecajem, tim više što su mu pretežno posvećene benediktinske crkve (Split, Grohote, Stipanska). Benediktinci su, naime, bez sumnje u Dalmaciju prodrli u svom prvom misionarskom valu u 6. st., i to upravo kao eksponent rimske kurije u njenu nastojanju oko suzbijanja bizantskih utjecaja.⁵³

U naslovnike koji su po svojoj prilici prispjeli sa Zapada treba ubrojiti i rimskog đakona Lovru, čiji se kult veoma rano proširio cijelim Carstvom, pa tako i u Dalmaciji.⁵⁴ Pitanje odnosa istočnih i zapadnih utjecaja, stalno prisutno u hagiografskoj problematici Dalmacije, nalazi odraza i u štovanju orijentalne svetiце Eufemije, koju bismo mogli svrstati u podgrupu prve kategorije naslovnika budući da je veoma rano univerzalno prihvaćena. Kult joj se širi već u 4., a osobito u 5. st. nakon sabora u Kalcedonu, kada postaje općom kršćanskom baštinom, ali s još uvijek jašnim orijentalnim konotacijama. Međutim, nov, jednako snažan val njena štovanja kreće sredinom 6. st. iz sjevernojadranskog okružja, vezan uz prije spomenutu šizmu *Tria Capitula*.⁵⁵ Kako se i Dalmacija privremeno priključuje navedenom »disidentskom« krugu⁵⁶, to bi crkve Sv. Eufemije podignute u to vrijeme trebalo dovesti u vezu sa sjevernim Jadranom,

bazilika na Stipanskoj kod Šolte, VAHD, 63—64/1969, 151. i d.); Grohote na Šolti, (F. Oreb, Starokršćanska bazilika u Grohotama na Šolti, *Peristil*, 24/1983, 5. i d.); Otok u Solinu (Ž. Rapanić-D. Jelovina, Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu, VAHD, 70—71/1977, 107. i d.).

⁵² Tako je veoma rano nastala legenda o prijenosu tijela u Rim, odakle mu se kult širi kršćanskim Zapadom, dok mu je, prema riječima Sv. Augustina, u Anconi svetište podignuto ranije nego na matičnom području, H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1912, 96; isti, *Les premiers »Libelli miraculorum«*, AB, 29/1940, 427. i d.; A. Grabar, n. dj. (21), 34.

⁵³ Usp. M. Klen, Neke misli o sv. Mihovilu nad Limom, *Bulletin Instituta za likovnu umjetnost JAZU*, 9/3, Zagreb 1963, 9. i d.; I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj, I, Split 1963, 39. Može se pretpostaviti da su benediktinske crkve Sv. Ivana Krstitelja vezane upravo uz misionarsku ulogu tog reda, kao što se naslućuje u primjeru Sv. Ivana u Poveljima, (I. Fisković, bilj. 3—1982, 164. i d.); A. Dabiniović, Benediktinci u 8. stoljeću, *Život s crkvom*, 5/1939, 141. i d.

⁵⁴ O štovanju Sv. Lovre usp. R. Jurlaro, Tre chiese vetero-cristiane dedicate a S. Lorenzo in diocesi di Brindisi, *Archivio storico pugliese*, 22, Bari 1969, 193. i d.; N. Cambi, n. dj. (6), 252; A. Grabar, n. dj. (21), 205; H. Delehaye, n. dj. (8), 8, passim. Na našem je području zastupljen na dva pouzdana (Lovrečina — I. Fisković, bilj. 3—1982, 164. i d., i Stobreč — N. Cambi, bilj. 13), dva vjerojatna (trogirski katedrala — N. Cambi, bilj. 6, 252, i Grušine kod Šibenika — Z. Gunjača, O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, Šibenik, Spomen-zbornik, Šibenik 1976, 43), te na više pretpostavljenih lokaliteta.

⁵⁵ Na saboru u Kalcedonu utvrđeni su temelji kršćanskog pravovjerja, koje su od sredine 6. st. zagovarale sjevernojadranske crkve, O šizmi *Tria Capitula* usp. bilj. 38, o štovanju Sv. Eufemije — L. Cracco-Ruggini, Pietro di Grado-giudaismo e conversioni nel mondo tardoantico, *AAAd*, 17/1/1980, 141; G. Bovini, La basilica di S. Eufemia a Grado, *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, 20, Ravenna 1973, 147. i d. (Corsi); H. Delehaye, n. dj. (8), 8.

⁵⁶ F. Bulić-J. Bervaldi, n. dj. (28), 52. i d.

osobito Akvilejom (Aquilaia), a one sagrađene ranije pripisati izravnim orijentalnim utjecajima, što upućuje na velik oprez pri razmatranju tog problema. Činjenica da se na dva dalmatinska lokaliteta posveta Sv. Eufemiji javlja u kontekstu koji upućuje na vrijeme prije 6. st. daje naslutiti orijentalno podrijetlo tog kulta u Dalmaciji.⁵⁷ Jednaka se dvojba u vezi s provenijencijom javlja i u štovanju starozavjetnih osoba. Njihov je kult zabilježen u sjevernoj Italiji u 6. st., ali se mnogo ranije javlja na Istoku, odakle je vjerojatno u Dalmaciju prispijevao izravnim putem.⁵⁸ Nije također isključeno da bi se takve posvete mogle dovesti u vezu sa židovskom kolonijom u Saloni.⁵⁹

Kao što je već spomenuto, posveta crkve, odnosno izbor naslovnika nikad nije slučajna, a to dolazi do izražaja osobito kod druge grupe svetaca, što izvorno pripadaju kraju različitim od onog u kojemu su zatečeni. Naime, u početku svaka crkva uz opće naslovnike (Krist, Marija, apostoli) njeguje kult svojih mučenika, ali ubrzo poseže za relikvijama stranih, što se već od kraja 4. st. pretvara u pravu jagmu, kojoj ne odolijevaju crkve Istoka, ali ni one Zapada. Kolanje relikvija dovodi do toga da se kult svetaca rijetko zadržava u krugu odakle je potekao, što dovodi do brojnih i veoma raznolikih veza između pojedinih krajeva i crkava, ne samo u vjersko-liturgijskom nego i na širem društvenom, odnosno političkom planu.⁶⁰ Primjeri takvih veza diljem Carstva su bezbrojni, ali ne uvijek u jednakoj mjeri dokučivi.⁶¹ Zadržat ćemo se na nekim pojavama u vezi sa spomenutom problematikom dalmatinskih crkava, izlazeći ovog puta iz prije naznačenog okvira srednjodalmatinskog područja, jer njemu susjedna jadertinska biskupija (antički Zadar) na specifičan i slikovit način iskazuje hagiografske veze sa sjevernojadrans-

⁵⁷ Kult Sv. Eufemije na našem je području zasvjedočen u izvorno ranokršćanskoj crkvi na otočiću Fumiji kod Ciova (I. Fisković, bilj. 7—1980), te u blizini splitske Dioklecijanove palače, gdje je romanička crkva tog naslova izrasla u antičkom ambijentu, u kojemu su zatečeni i ranokršćanski ostaci (C. Fisković, Iskopine srednjovjekovne crkve Sv. Eufemije u Splitu, *Historijski zbornik (HZ)*, 1, Zagreb 1948, 201. i d.).

⁵⁸ Posveta Sv. Danijelu pojavljuje se na jednom sigurnom ranokršćanskom lokalitetu (Danilo kod Sibenika — A. Faber, M. Zaninović, bilj. 7); Sv. Mojsiju također na jednom sigurnom položaju (salonitanska cemetrijalna bazilika Sv. Petra i Mojsija — E. Dyggve, bilj. 28, 80); Sv. Iliji na jednom sigurnom (Crkva kod Klisa — F. Bulić, Quattro bassorilievi di Mitra a Salona, *BD*, 32/1909, 50. i d.) i jednom vjerojatnom ranokršć. lokalitetu (Donji Humac na Braču — I. Fisković, bilj. 3—1982, 163). O štovanju starozavjetnih osoba u ranokršćanskom razdoblju usp. *EC*, 5/1950, 232—233; A. Grabar, n. dj. (21), 70; isti, *Le premier art chrétien* (200—395), Paris 1966, 133; F. Halkin, n. dj. (46), 67, 100. i d.

⁵⁹ F. Bulić, Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu, *VAHD*, 49/1926—27, 116. i d.

⁶⁰ H. Delehaye, *Le Temoignage des Martyrologues*, *AB*, 26/1907, 81; isti, n. dj. (8), 5, passim; E. Cattaneo n. dj. (40), 235; H. Delehaye, n. dj. (52), 110; A. S. Dabinović, n. dj. (28), 156. i d.; P. Brown, *The Cult of the Saints*, Chicago 1981, 98, passim

⁶¹ A. S. Dabinović, n. mj. (60). Dok su hagiografske veze među krajevima koji i inače ostvaruju političke, trgovačke ili slične kontakte očekivane, neki slučajevi ostaju nerazjašnjeni, npr. sklonost mezijskim svecima u Egiptu. H. Delehaye, *Les martyrs d'Egypte*, *AB*, 40/1922, 122.

skim krajevima. Osim Sv. Petra, naslovnika ranokršćanske zadarske katedrale, i (kasnije?) Sv. Anastazije, kao zaštitnici Zadra javljaju se rano-kršćanski mučenici akvilejskog kruga — Krševan, Donat, Zoilo, Agape, Hionia i Irena, što bez sumnje upućuje na crkvene veze dviju spomenutih sredina.^{61a} Taj hagiografski detalj istovremeno potkrepljuje pretpostavku o vezi pojedinih tipova sakralne arhitekture sjevernog i srednjeg Jadrana, te političko-crkvenih odnosa tih krajeva, zasvjedočenih i povijesnim podacima.⁶² U istom je kontekstu zanimljivo razmotriti kult Sv. Anastazije u Dalmaciji, tim više što se na području salonitanske biskupije njeno štovanje ne javlja ni na pouzdanim, a vjerojatno ni na rano-kršćanskim lokalitetima.⁶³ Po svoj prilici je ugroženost panonskih krajeva barbarskim provalama u 5. st. skrenula put te sirmijske, i drugih panonskih mučenika, dovodeći ih u Dalmaciju, odnosno Zadar, na posredan način — preko Akvileje. Naime, premda zadarska legenda o prijenosu tijela mučenice iz Konstantinopola, kamo je u međuvremenu dospjela, stavlja taj događaj u 9. st., lako je moguće da je njen kult uzeo maha u Zadru već prije, vjerojatno u ranokršćanskom razdoblju, na što upućuju i akvilejski detalji u spomenutoj zadarskoj legendi.⁶⁴ Budući da je riječ o legendi, valjalo bi iz nje izlučiti povijesnu jezgru, a ona se naslućuje u pretpostavci da su relikvije akvilejskih mučenika, a vjerojatno i Anastazije, dospjele u Zadar nakon razaranja Akvileje u 5. st.⁶⁵ Veza pak Salone s Akvilejom jasno se prati na primjeru jednog od njenih najodličnijih mučenika, Anastazija iz Akvileje.⁶⁶ Iz svega proizlazi da se,

^{61a} Agape, Hionia i Irena su, doduše, pokopane u Solunu, ali djelovanjem spadaju u akvilejski krug. Usp. A. Niero, Santi aquileiesi e veneti in Dalmazia, *AAAd*, 26/1985, 261. i d.

⁶² U prvom se redu to odnosi na prisutnost zadarskog biskupa Feliksa koncilu u Akvileji 391. g. C. F. Bianchi, n. dj. (25), I, 140. i d.; V. Brunelli, Storia della città di Zara, Trieste 1974, 168. i d.; S. Piussi, Le basiliche cruciformi nell'area adriatica, *AAAd*, 13/1978, 473.

⁶³ U ranim dokumentima spominju se dvije crkve tog naslova na području Splita (M. Marasović-Alujević, bilj. 3, 271), ali nema sigurnih pokazatelja da se radi o izvorno ranokršćanskim prostorima.

⁶⁴ Dvije su varijante srednjovjekovne legende o Anastaziji. Prema prvoj ona je iz Sirmija prenesena u Konstantinopol, a prema drugoj, rimskoj, preko mučenika Krševana povezana je s akvilejskim krugom, u kojem se kontekstu vjerojatno izmišlja i zadarski biskup Donat s početka 5. st., rodom iz Akvileje. Stoga se, neovisno o prispjeću tijela svete iz Konstantinopola u 9. st., može pretpostaviti da su njene relikvije dospjele u Zadar ranije, zajedno s ostalim akvilejskim mučenicima u 5. st. Usp. V. Brunelli, n. dj. (62), 167. i d.; C. F. Bianchi, n. dj. (25), I, 30; Đ. Basler, Kršćanska arheologija, Mostar 1986, 35; S. Ritig, Martyrologij srijemsko-panonske metropolije, *BS*, 2/1911, 251. i d. N. Klarić-I. Petricioli, Zadar u starom vijeku, Zadar 1976, 107—108.

⁶⁵ V. Brunelli, n. dj. (62), 204. O vezi srednjovjekovne hagiografske legende i povijesnih činjenica usp. H. Delehaye, n. dj. (39), 20; isti, Les legendes grecques des saints militaires, Paris 1909, 7, passim; M. Klarić, n. dj. (9), 39. i d.

⁶⁶ O Sv. Anastaziju usp. H. Delehaye, S. Anastasio Martire di Salona, *BD*, 21/1888, 57. i d.; F. Bulić, Mučenici solinski. Broj i stališ, godina i dan smrti mučenika solinskih, u: Frane Bulić, Izabrani spisi, Split 1984, 336—337. Usp. i bilj. 48. Premda je Anastazijevo akvilejsko podrijetlo nedavno osporeno, još uvijek nisu predočeni sasvim uvjerljivi dokazi za takvu pretpostavku. Usp. A. Niero, bilj.

premda različite povijesne okolnosti upozoravaju da ingerencija akvilejske metropolije nije nikad prodrla južnije od Kvarnera, njeni hagiografski, odnosno crkveni utjecaji u širem smislu naziru širom Dalmacije.⁶⁷

Veze Dalmacije s Ravenom (Ravenna) u kasnoantičkom razdoblju nisu tako očite kao s Akvilejom, ali se naziru, što upućuje na to da srednjovjekovna legenda o prvom splitskom biskupu, obnovitelju salonitanske metropolije, rodом iz Ravene, ima korijen u kasnoantičkom nasljeđu. U srednjoj se Dalmaciji, naime, sreću posvete ravenskim svecima Apolinaru i Vitalu, premda zasad samo na mogućim, pretpostavljenim ranokršćanskim lokalitetima.⁶⁸ Inače, hagiografske veze Dalmacije i Ravene, predložene u srednjovjekovnoj legendi, ilustriraju složenost problematike kolanja svetačkih relikvija uopće. Naime, prema ravenskom kroničaru Agnelusu (9. st.) u vrijeme biskupa Maksimina (6. st.) u Dalmaciju su iz Ravene, kojoj je zaprijetila avarsko-slavenska opasnost, bile prenesene moći mnogih lokalnih i drugih svetaca. Odgovor na pitanje zašto baš u Dalmaciju nazire se u pretpostavci o vezama što su ih spomenute crkve vjerojatno ostvarile već u ranokršćanskom razdoblju.^{68a} Jednako valja tumačiti i predaju o tome da su moći Sv. Lovre u Ravenu dospjele upravo iz Dalmacije.⁶⁹ U političkom se smislu upućenost Dalmacije na Ravenu (ili obratno) naslućuje u stavu egzarha Kalinika o njegovu pravu na intervenciju u crkvenim pitanjima Salone krajem 6. st.⁷⁰ Valja imati na umu i to da su međusobne veze Akvileje, Ravene, Dalmacije i Afrike na crkvenom i širem društvenom planu zasvjedočene obilno već u 5. st., a

61a, 264; D. Rendić-Miočević, Anastasio »aquileiese«, martire a Salona, e il cimitero che da lui prende il nome, *AAAd*, (26), 1985, 316.

⁶⁷ A. S. Dabinović, n. dj. (28), 184.

⁶⁸ Pretpostavljenim ranokršćanskim lokalitetima, odnosno građevinama, smatraju se one za koje se na temelju povijesnih vrela, ranog naslovnika, i opće arheološko-topografske situacije može pretpostaviti da su nastale u ranokršćanskom ambijentu. Crkva Sv. Apolinara vjerojatno se nalazila unutar stražarskog prostora nad istočnim vratima Dioklecijanove palače u Splitu. M. Marasović-Alujević, n. dj. (3), 272. O ranokršćanskom štovanju Sv. Apolinara usp. G. Cuscito, *Testimonianze archeologico monumentale sul più antico culto dei santi nella »Venezia et Histria«, Aquileia Nostra (AN)*, 45—46, *Aquileia* 1974—1975, 647; H. Delehaye, n. dj. (19), 5. i d. Zanimljivo je da predaja spominje njegovo misionarenje na području Dalmacije. C. F. Bianchi, n. dj. (25), I, 9. Crkva Sv. Vitala i Marije zabilježena je u dokumentima na lokalitetu Tarce kod Trogira. I. Babić, n. dj. (3—1984), 59. Sv. Vital javlja se i kao sunaslovnik srednjovjekovne crkvice Sv. Julijane u Splitu. M. Marasović-Alujević, n. dj. (3), 298. O ranokršćanskom štovanju Sv. Vitala usp. H. Delehaye, n. dj. (8), 9; isti, *Trois dates du calendrier romain*, *AB*, 46/1928, 55. i d.

^{68a} Logično je pretpostaviti na temelju brojnih primjera da je posjedovanju dijelova ili čitavih tijela svetaca u srednjem vijeku prethodilo čašćenje njihovih posrednih relikvija, tzv. brandea, u ranokršćanskom razdoblju. Usp. slučaj hispanskog mučenika Vincencija, kojeg je dio lubanje posjedovala splitska srednjovjekovna crkva, dok mu je kult u ranokršćanskoj Saloni zasvjedočen natpisom. F. Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, Split 1986, 112.

⁶⁹ A. S. Dabinović, n. dj. (28), 195—197.

⁷⁰ N. dj., 205. O međusobnom kolanju stanovništva, te materijalnim i kulturnim vezama između Salone i Ravene usp. F. Bulić, n. dj. (68a), 35. i d. 172.

osobito u vrijeme Justinijanove rekonkviste sredinom 6. st.⁷¹ U crkvenom pogledu se ti odnosi vjerojatno oslanjaju i na afričko, odnosno orijentalno ishodište jadranskog kršćanstva.⁷²

Posebno su poglavlje dalmatinskog kršćanstva njegovi odnosi s afričkom crkvom, ostvareni u različitim razdobljima neposredno ili preko Akvileje. Na prvi je način vjerojatno u Dalmaciju stiglo štovanje kartaškog biskupa Ciprijana.⁷³ Premda je njegov kult veoma rano poprimio univerzalne razmjere, nema razloga smatrati da je u Dalmaciju došao posrednim putem budući da su veze s Afrikom u ranokršćanskom razdoblju i inače poznate.⁷⁴ Specifičan problem u tim odnosima predstavlja još uvijek nedovoljno rasvijetljen kult Sv. Menasa, zasvjedočen epigrafski na salonitanskom groblju Marusincu, te nalazom većeg broja tzv. Menasovih ampula, iako crkve tog naslovnika nisu identificirane.⁷⁵ Nejasno je i vrijeme uvođenja njegova kulta u Dalmaciju, s obzirom na to da bi se marusinački natpis mogao datirati u 5. st., dok se inače štovanje Sv. Menasa na Zapadu dovodi u vezu s bizantsko-gotskim ratovima sredinom 6. st.⁷⁶ Čini se stoga da je njegov kult u 6. st. u Dalmaciji naišao na već pripremljenu podlogu, što je dovelo do pretpostavke da je Salona bila ishodište širenja Menasova štovanja na sjevernom Jadranu.⁷⁷ Inače, u nizu nejasnih hagiografskih momenata u vezi sa životom i identitetom ovog sveca pažnju izazivaju oni koji ga povezuju s područjem Dalmacije.⁷⁸

⁷¹ Y. M. Duval, n. dj. (30), 288.

⁷² O orijentalnoj jezgri salonitanskog kršćanstva usp. bilj. 28. O sirijskim izvorima ravenske crkve — M. Mazzotti, *La Siria e Ravenna, Corsi*, 21/1974, 231. i d.; H. Delehaye, n. dj. (19), 13. O egipatskim korijenima akvilejske crkve usp. bilj. 47.

⁷³ Usp. J. Jeličić, n. dj. (7). O štovanju Sv. Ciprijana — H. Delehaye, n. dj. (52), 8, passim; P. A. Février, *Les sources épigraphiques et archéologiques et l'histoire religieuse des provinces orientales de l'Afrique antique, Corsi*, 19/1972, 144; H. Delehaye, *Cyprien d'Antiochie et Cyprien de Carthage, AB*, 39/1921, 314. i d.

⁷⁴ Usp. J. Strzygowski, *Le relazioni di Salona coll' Egitto, BD*, 24/1901, 58. i d.; N. Žuvić, *Iv. I.* 29. na sarkofagu iz Solina, *BS*, 20/1932, 1. i d. O vezama salonitanskog biskupa Hezihija sa Sv. Augustinom usp. F. Bulić-Bervaldi, n. dj. (28), 26.

⁷⁵ O Sv. Menasu usp. F. Bulić, *S. Menas, BD*, 23/1900, 122. i d.; isti, *Scavi nell' antico cimitero cristiano di Marusinac a Salona durante l'a. 1898, BD*, 22/1899, 80; isti, *Un ampolla d'oglio di S. Menas martire trovata in Dalmazia, BD*, 24/1901, 55. i d.; isti, *L'ampolla d'oglio di S. Menas martire nella Collezione dei PP. Francesciani di Sinj, BD*, 27/1904, 14. i d.; L. Jelić, *Scavi nell' antico cimitero cristiano di Marusinac, BD*, 20/1897, 72.

⁷⁶ Menas spada među tzv. vojničke svece, osobito popularne u vrijeme bizantsko-gotskih ratova, pa mu tako Justinijanov vojskovođa Narses podiže crkvu na području današnje Venecije. H. Delehaye, *L'invention des reliques de saint Menas à Constantinople, AB*, 29/1910, 144; P. Lopreato, *Le ampolle di San Menas e la diffusione del suo culto nell' alto Adriatico, AAAA*, 12/1977, 426; H. Delehaye, *Santi dell' Istria e della Dalmazia, BD*, 23/1900, 101. i d.

⁷⁷ P. Lopreato, n. dj. (75), 426.

⁷⁸ U egipatskim se martirologijama javljaju dva sveca tog imena, od kojih jedan zajedno s Hermogenom i Eugrafom, što ih drugi izvori vezuju uz Salonu. H. Delehaye, n. dj. (76), 144; isti, n. dj. (61), 119.

Kako se u Splitu Sv. Menas slavio isti dan kao i u Egiptu (11. studenog), što je po svojoj prilici salonitansko nasljeđe, postavlja se pitanje odnosa između oblika kulta i (ne)posjedovanja relikvija nekog sveca. Drugim riječima — je li moguće povezati činjenicu da u Dalmaciji nisu zabilježene (ni u ranokršćanskom, ni u srednjovjekovnom kontekstu) crkve Sv. Menasa, iako mu je kult prodro u Salonu, s pravilom da se crkve u čast nekom svecu i nisu podizale bez relikvija.⁷⁹ Takva pretpostavka ima i arheološke implikacije jer upućuje na to da nepostojanje prostora za relikvije u ranokršćanskoj crkvi može biti isključivo posljedica razaranja, ili pak neistraženosti. U egipatskim se martirologijama spominju i dalmatinski mučenici, od kojih jedan imenom Teodor.⁸⁰ Ta je ličnost osobito zanimljiva zbog mogućih konotacija sa štovanjem zaštitnika vojske, Sv. Teodora, na području salonitanske okolice.⁸¹ Dvojba oko identiteta salonitansko-splitskog Sv. Teodora upozorava na složenost problematike homonimnih svetaca, koji se javljaju u hagiografiji svih krajeva, često kao posljedica pojave udvajanja jedne te iste osobe, koja se onda s različitim datumima slavljenja pojavljuje u više sredina, čega ni sami štovatelji nisu uvijek svjesni.⁸² Što se salonitanskog slučaja tiče, pretpostavka o biskupu Teodoru moguća je utoliko što je od 6. st., a pogotovo kasnije, uobičajeno biskupima dodjeljivati izmišljenu aureolu martira, odnosno svetaca. Treba, međutim, naglasiti da je i kult bizantskog Sv. Teodora na tom području očekivan s obzirom na ulogu Salone u vrijeme bizantsko-gotskih ratova, kao i na činjenicu da se štovanje salonitanskog Teodora ne spominje u splitskim srednjovjekovnim izvorima ni legendama.

Slijedeći primjer očite hagiografske veze dvaju krajeva jest štovanje Sv. Vincencija u Saloni i Splitu, dospjelo onamo iz hispanskog grada Toleda. Inače je kult Sv. Vincencija bio univerzalno proširen, ali ne postoje indicije da je u Salonu prispio nekim posrednim putem.⁸³

⁷⁹ Usp. bilj. 89.

⁸⁰ Nedavno je izraženo mišljenje da crkve Sv. Teodora na spomenutom području nisu bile posvećene zaštitniku vojske, nego posljednjem salonitanskom biskupu Teodoru. N. Jakšić, bilj. (14). O salonitanskom Teodoru usp. F. Bulić-J. Bervaldi, n. dj. (28), 64. Zanimljiva je i analogna posveta jedne crkve na pulskom području (Sv. Ivan i Teodor), P. Bovini, n. dj. (40), 197.

⁸¹ Činjenica je da u martirologije osim mučenika ulaze i biskupi. Međutim, pretežno se ipak radi o osobama koje su se osobito istakle na čelu svoje zajednice, ili se barem nisu kompromitirale, a i inače je ta pojava svojstvenija srednjovjekovnom nego kasnoantičkom razdoblju. H. Delehaye, n. dj. (52), 153. i d.; isti, *Hagiographie napolitaine*, AB, 59/1941, 9; isti, n. dj. (60), 83; isti, n. dj. (19—1920), 116. O Salonj kao vojnoj bazi usp. B. Ferjančić, *Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, 2. Beograd 1959, 28.

⁸² O tom problemu usp. H. Delehaye. *Les actes de S. Barbarus*, AB, 29/1910, 285; isti, *Quelques dates du martirologe hiéronimien*, AB, 49/1931, 22. i d.; B. de Gaiffier, *La légende de S. Julien l' Hospitalier*, AB, 63/1945, 145. i d. Često se zamjenjuju Ivan Evandelist i Krstitelj, (bilj. 36), te Antun Opat s Antom Padovanskim (bilj. 25).

⁸³ Epigrafski je kult tog sveca zasjeđen u sklopu gradskog biskupskog središta. F. Bulić, *L'iscrizione di s. Vincenzo martire Caesaraugustano trovata a nord della basilica urbana a Salona*, BD, 29/1906, 246. i d. O štovanju Sv. Vincencija usp. B. de Gaiffier, *La Passion de S. Vincent d' Agen*, AB, 70/1952, 160. i d.

Osim nabrojanih izrazitih, ima i primjera gdje su veze Dalmacije s određenim krajevima slabije dokumentirane, pa se tek naslućuju. Ova- mo spada i štovanje Sv. Tekle, zasnježeno na jednom vjerojatno ranokršćanskom položaju (Mravinci kod Solina).^{83a} Kako se kult ove sirijske mučenice već u 4. st. proširio u sjevernoj Italiji, pitanje je valja li njeno štovanje u Dalmaciji dovesti u vezu sa spomenutim, ili pak izvornim područjem. Na to je pitanje teže odgovoriti, tim više što se izvorno Tekla štuje zajedno sa Sv. Pavlom, dok se na spomenutom dalmatinskom lokalitetu javlja sa Sv. Ivanom Krstiteljem — slučajno, ili kao posljedica neke domaće varijante i njenih specifičnih razloga?⁸⁴ Dvojbeno je, nadalje, treba li štovanje Sv. Izidora, zasnježeno na jednom vjerojatno ranokršćanskom položaju, dovesti u vezu s utjecajem egejskog područja⁸⁵, a Sv. Vida i Cecilije s talijanskim krajevima.⁸⁶

Iz nabrojanih primjera, koji obuhvaćaju prve dvije kategorije svetaca (opće i »posuđene«), proizlazi da je daleko manje ustanovljenih parametara, a mnogo više nagovještaja o različitim hagiografskim utjecajima u ranokršćanskoj Dalmaciji, što je rezultat triju činjenica: 1. kolanja relikvija svetaca diljem Carstva u oba smjera već od 4. st.; 2. položaja Dalmacije na razmeđu i pod utjecajem jednako Istoka i Zapada⁸⁷; 3. nedovoljne istraženosti ranokršćanskih spomenika. Čini se ipak da u hagiografskom pogledu orijentalni utjecaji prevladavaju nad onima koji

Nameće se i asocijacija s pretpostavljenim prvim salonitanskim biskupom Venancijem, kojeg hagiografska literatura povezuje s istim španjolskim područjem. Usp. bilj. 112.

^{83a} Usp. bilj. 16.

⁸⁴ O Sv. Tekli usp. *EC*, XI/1953, 1860; G. Cuscito, n. dj. (22); P. A. Février, *Remarques sur la paysage d'une ville à la fin de l'antiquité: l'exemple d'Aquilee*, *AAAD*, 19/1981, 197; H. Delehaye, n. dj. (52), 59.

⁸⁵ O Sućidru (Sv. Izidor) u Splitu usp. F. Bulić, *Sv. Izidor ili Židor u Splitском polju*, *VAHD*, 43/1920, 196—197. O štovanju Sv. Izidora, zaštitnika Hiosa, usp. F. Halkin, n. dj. (46), 121.

⁸⁶ Oboje su mučenici kojih je kult u ranokršćanskom razdoblju zasnježeno u raznim krajevima Italije. O Sv. Vidu usp. *EC*, XII/1954, 1537; G. Cuscito, n. dj. (68), 647; G. Bovini, n. dj. (22), 203. Na razmatranom području Dalmacije posvećene su mu crkve na dva vjerojatna ranokršćanska lokaliteta: Dol na Braću (D. Domančić, Brać u ranom srednjem vijeku, *Povlja* 1984, 35) i Baradići kod Trogira (C. Fisković, *Segetski spomenici*, *VAHD*, 56—59/1954-57/2, 213. i d.). O ranokršćanskom izvoru štovanja Sv. Vida u Dalmaciji svjedoče brojni lokaliteti na kojima se javlja toponim Sutvid, kao i novije crkve njemu posvećene na ranokršćanskim položajima, Usp. L. Marun, *Arheološki prilozi o religiji poganskih Hrvata*, *SHP*, 3/1897, 143. i d.; P. Šimunović, n. dj. (1—1972), 10; N. Cambi, n. dj. (6), 247. O Sv. Ceciliji usp. *EC*, III/1949, 1228; H. Delehaye, n. dj. (8), 18. Kod nas je zasnježena na jednom sigurnom (Cecela kod Drniša — N. Cambi, *Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije*, *Arheološki vestnik (AV)*, 29, Ljubljana 1978, 607) i jednom vjerojatno ranokršćanskom lokalitetu (Biskupija — Stupovi — S. Gunjača, *Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina*, *SHP*, III/5/1956, 63, i d.).

⁸⁷ Usp. bilj. 28. O kolanju relikvija usp. G. Bardy, *Pèlerinages à Rome vers la fin du IVe siècle*, *AB*, 67/1949, 224. i d.; L. Bréhier, n. dj. (21), *passim*; H. Delehaye, n. dj. (52), 61. i d.; R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975, 54, *passim*.

pristižu sa Zapada,⁸⁸ što se podudara s naslućivanjem da je Dalmacija u 6. st. bila pod neposrednom ingerencijom Carstva u političkom i crkvenom pogledu.^{88a}

Kad govorimo o trećoj skupini — domaćih, lokalnih svetaca, valja naglasiti da se ne radi o kultu vezanom uz cemeterijske sklopove, što se na sličan način njeguje diljem kršćanskog svijeta, nego na prenošenje njihovih relikvija u gradske i župne crkve, koje se tom prilikom posvećuju i počinju nazivati imenima pojedinih naslovnika.⁸⁹ Kako se relikvije svetaca prenose iz jednog grada u drugi, kolajući i na velikim udaljenostima, logično je pretpostaviti, što brojni primjeri i potvrđuju, da se u pravom smislu riječi u ranokršćanskom razdoblju počinju štovati i domaći mučenici, usprkos prijašnjim mišljenjima o recentnosti te pojave.⁹⁰ Dovoljno je, međutim, podsjetiti na primjer porečkog biskupa Maura, kojeg su relikvije u gradsku crkvu prenesene po svoj prilici već krajem 4. ili početkom 5. st., dok je kult domaćih martira u širem sjevernojadranskom području pouzdano zasvjedočen u 6. st.⁹¹ Iznoseni podaci upozoravaju da se i kult prvog salonitanskog biskupa Dujma u pravom smislu javlja najkasnije u 6. st., na što upućuju i neki detalji srednjovjekovne legende o prijenosu relikvija Sv. Dujma i Anastazija iz Salone u Split.⁹² Događaj se navodno zbio početkom srednjeg vijeka, ali su vijesti o njemu prilično neprecizne i dijelom proturječne, dok najveću zabunu izaziva tvrdnja da su tijela dvojice svetaca u Split prenesena iz salonitanske gradske bazilike. Usprkos načelnom negativnom stavu prijašnjih istraživača o takvoj mogućnosti, sagledano u kontekstu novijih spoznaja o ranijem običaju pokapanja unutar gradova, kojemu prethodi upravo unošenje u grad svetačkih relikvija, nije isključeno da su već u ranokršćan-

⁸⁸ Zapadni se utjecaji mogu prepoznati u čašćenju Sv. Lovre, Stjepana, Vincencija, Cecilije, Vida. Većinu ostalih naslovnika po svoj prilici treba dovoditi u vezu s orijentalnim poticajima.

^{88a} N. Klaić-I. Petricioli, n. dj. (64), 57.

⁸⁹ E. Dassmann, *Ambrosius und die Märtyrer*, JAC, 18/1975, 55; H. Delehay, n. dj. (8), 16; isti, n. dj. (52) 110; G. Löw, n. dj. (6), 150. Službeni dekret o obvezatnoj vezi olatara i groba sveca, odnosno njegovih relikvija, datira iz druge polovice 3. st., a običaj se vjerojatno udomaćio nešto kasnije. Usp. E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 155, passim. Međutim, treba voditi računa o svetištima koja se u dokumentima spominju kao »*loci orationis*«, a podižu se na mjestima vezanim uz život ili martirij sveca, ali bez stvarnih relikvija. F. Bulić, Sv. Kvirin, biskup i mučenik grada Siscije, BS, 12/1924, 118. i d.

⁹⁰ F. Bulić, Sv. Kajo papa i konfesor, n. dj. (66), 399; isti, n. dj. (75—1990), 125.

⁹¹ G. Bovini, *Memorie scomparse dell' antica città di Classe, Corsi*, 12/1965, 98; G. Cuscito, n. dj. (22), 621; isti, *I santi Mauro ed Eleuterio di Parenzo, Atti*, Rovigno, 16/1985-86, 33. i d.; S. Tavano, n. dj. (46), 120. Okvirno bi se kronološka hijerarhija kulta svetaca mogla rekonstruirati na slijedeći način: 1. lokalni sveci na cemeterijima tijekom čitavog antičkog razdoblja, 2. strani sveci u gradskim i župnim crkvama od kraja 4.—početka 5. st. nadalje i 3. lokalni sveci u gradskim i župnim crkvama od druge polovice 5. st.

⁹² Npr. činjenica da se ime grada Salone navodi u množini. Toma Arhidiakon, *Kronika*, Split 1977, 41—42; S. Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, II, Zagreb 1973, 190.

skom razdoblju relikvije Sv. Dujma »lutale« na relaciji Manastirine — gradska biskupska bazilika — Dioklecijanova palača.⁹³ Činjenica da su relikvije obaju svetaca prenesene zajedno sugerira da su u međuvremenu sa svojih izvornih počivališta (Manastirine i Marusinac) sklonjene na drugo mjesto — zašto ne u gradsko biskupsko središte?⁹⁴ Kombinacija sa sjevernom crkvom tog sklopa odbačena je uglavnom stoga što arheološka istraživanja ondje nisu iznijela na vidjelo nikakav trag uređenja svetišta s podzemnim grobnicama koje spominje legenda. Međutim, vjerojatnija je pretpostavka da su relikvije bile prenesene u južnu, tzv. Honorijevu crkvu, svetište koje je zatečeno u razorenom stanju, pa ga nije bilo moguće rekonstruirati.⁹⁵ Pri tome valja naglasiti da eventualni prijenos kulta s Manastirina u grad ne povlači za sobom nužno i njegovo potpuno negiranje na mjestu prethodnog štovanja.⁹⁶ Kako spomenuta zbrka u viještima o prijenosu Dujma i Staša upućuje na nekoliko etapa, nije isključeno da su u svoje konačno odredište — bivši mauzolej Dioklecijanove palače — dospjele na samom izmaku kasnoantičkog razdoblja.^{96a} U toj je pretpostavci ujedno sadržana i mogućnost identificiranja početka kulta Marije, te Sv. Dujma i Staša u kasnijoj splitskoj katedrali.⁹⁷ Očito je stoga da problem Sv. Dujma u dalmatinskoj hagiografiji još uvijek nije na zadovoljavajući način osvijetljen, čemu pridonosi i razmjerno malen broj

⁹³ F. Bulić-J. Bervaldi, n. dj. (28), 116; S. Gunjača, n. dj. (92), 179. i d.; H. Delehayé, *Contributo bibliografico alla questione dei martiri salonitani*, *Suppl. BD*, 35/1912, 20-21; L. Katić, *Prijenos moćiju sv. Dujma i sv. Anastazija*, *Službeni vjesnik biskupije splitske i makarske*, 1960/3-4. i d. O ranom pokapanju unutar gradskih zidina usp. P. Testini, n. dj. (21), 159; P. A. Février, n. dj. (84), 196; I. Babić, *Starokršćanski ulomci u Trogiru*, *PPUD*, 25/1985, 25; H. Delehayé, n. dj. (52), 4. i d.; Y. Allais, *Une basilique cimenteriale à Djemila*, *Bulletin d'archéologie algérienne*, 1(1962-1965), Alger 1968, 189. i d.

⁹⁴ Usp. u vezi s iznesenom pretpostavkom da se početkom 5. st., kad se činilo da barbarske invazije najavljuju »smak« kršćanskog svijeta, salonitanski biskup obraća za savjet Sv. Augustinu. Y. Duval, n. dj. (30), 288; I. Ostojić, *Korespondencija Frane Bulić-Hippolyte Delehayé*, Split 1984, 64.

⁹⁵ Pretpostavka se temelji na analogiji s općenitom funkcijom dvojnih crkava jadranskog i afričkog prostora, gdje se one u pravilu posvećuju Mariji i jednom mučeniku. S. Tavano, n. dj. (46), 120; N. Duval, *L'architecture de l'Afrique du nord dans ses rapports avec le nord de l'Adriatique*, *AAAd*, 5/1974, 353. i d.; G. Cuscito, n. dj. (46), 23.

⁹⁶ Ovoj tvrdnji gotovo da i ne treba analogija s obzirom na poznatu činjenicu o čestom kolanju relikvija iz jednog kraja u drugi, uslijed čega se bezbrojne crkve na različitim stranama posvećuju istim naslovnici. P. A. Février, *Le culte des martyrs en Afrique et les plus anciennes monuments*, *Corsi*, 17/1970, 208.

^{96a} Na mogućnost da je Dioklecijanova palača i prije pada Salone postala stječište vojne i civilne vlasti (zašto ne i crkvene, koja je u to vrijeme tijesno vezana uz civilnu?) upozorava Ž. Rapanić, *Dva splitska srednjovjekovna sarkofaga*, *ARR*, 8-9/1982, 249. U prilog tome govori i pretpostavka M. Suića da je salonitanska fulonika u tom razdoblju bila preseljena u Dioklecijanovu palaču, *Cissa Pullaria-Baphium-Episcopus Cessensis*, *ARR*, 10/1987, 198.

⁹⁷ Gradnju biskupske bazilike u Salonu, posvećene Mariji i Svetom Dujmu pripisuje legenda koju prihvaća i službeno kodificira splitska srednjovjekovna crkva. Usp. bilj. 33 (*Istorija...*, 21); N. Cambi, n. dj. (10), 281. i d.

njemu posvećenih srednjovjekovnih crkava, tim više što su one dosta rijetke i u mogućem ranokršćanskom kontekstu.⁹⁸

Podatak o ranom širenju kulta lokalnih svetaca upućuje na moguće ranokršćansko nasljeđe šovanja Sv. Kaje, pape u 3. st., rodom vjerojatno s područja Salone, premda je i njegov slučaj zapravo primjer hagiografske nepoznanice.⁹⁹ S obzirom na to da mu je kult u Splitu sigurno zasvjedočen tek u 18. st., moguće je samo pretpostaviti da se radi o prekinutom kontinuitetu iz ranokršćanskog ili srednjovjekovnog razdoblja.¹⁰⁰

Izrazit primjer kontinuiteta kulta i naslovnika jest crkva Sv. Feliksa na splitskoj obali, izrasla vjerojatno na ranokršćanskim temeljima, koja je vjekovima sačuvala izvornu posvetu epetijskom mučeniku iz 4. st. iako je u srednjem vijeku prilikom nove gradnje posvećena Sv. Frani.¹⁰¹

Specifična je i nedovoljno razjašnjena sudbina kulta Sv. Venancija, kojeg su neki držali prvim salonitanskim biskupom, iako ga povijesni izvori, odnosno katalogi, tako ne klasificiraju. Problematično je još uvijek ne samo vrijeme njegova djelovanja nego i pravi identitet — od podrijetla do uloge koju je odigrao u širenju kršćanstva u Dalmaciji.¹⁰² Njegovo se djelovanje povezuje sa Salonom, Naronom i Delminijem, ali mu se ni u jednom od spomenutih mjesta nisu sačuvali tragovi kulta, koji se u splitskoj crkvi javlja tek u 18. st. Razlozi toj pojavi nisu dokučeni: mogućnost da je bio misionarski biskup, lišen čvrste vezanosti uz jednu sredinu? zabitnost kraja u kojem je pokopan — »među Delmatima«, kako navodi

⁹⁸ Slabo izraženo šovanje lokalnih svetaca svojstveno je i akvilejskoj sredini, gdje je uvjetovano specifičnim, dijelom dokučivim razlozima. Usp. E. Marcon, »Tituli« e »plebes« nel Basso Isonzo, *Studi Goriziani* 24, Gorizia 1958, 97, 100. Jedina crkva Sv. Duje na razmatranom području je, osim splitske katedrale, srednjovjekovni samostan Sv. Nikole (Dujma) u Trogiru, I. Ostojić, bilj. 52, II, 18, 282; I. Fisković, bilj. 7-1981, 113. Na području Splita zabilježen je veći broj crkava Sv. Dujma, od kojih, međutim, samo jedna u ranokršćanskom kontekstu — Sv. Eufemija (Sv. Dujam) u blizini Dioklecijanove palače. C. Fisković, bilj. 57. Na rano nasljeđe njegova kulta u tom gradu upućuje i ime svetkovine Sudajma, M. Marasović-Alujević, n. dj. (3), 275—276.

⁹⁹ O Sv. Kaji usp. F. Bulić, Sv. Kajo papa i konfesor, n. dj. (66), 393. Naime, Bulić je prvobitno pretpostavio da je Sv. Kaji, Mariji i Sv. Martinu bila posvećena izvorno vjerojatno ranokršćanska crkva adaptirana u stražarskom prostoru nad sjevernim vratima Dioklecijanove palače, ali je naknadno to mišljenje korigirao, vjerujući da je šovanje lokalnih svetaca recentna pojava. Usp. bilj. 90. i F. Bulić, Crkva sv. Martina nad sjevernim vratima (porta aurea) Dioklecijanove palače u Spljetu, *VHAD*, N. S., 14/1919, 1. i d.

¹⁰⁰ Takav je slučaj i ranokršćanskog zaštitnika Zadra Zoila, koji se nakon drugih stoljeća počinje ponovo častiti tek u 18. st. C. F. Bianchi, n. dj. (25), I, 397. i d.

¹⁰¹ O epetijskom mučeniku Sv. Feliksu usp. H. Delehay, n. dj. (93), 24. i d.; F. Bulić, n. dj. (66), 339. i d.; L. Jelić, Crtica o najstarijoj povijesti Spljeta, *VHAD*, N. S., 2/1896-97, 39. i d.; F. Bulić, S. Felice, martire di Epetium, *BD*, 24/1901, 33. i d.

¹⁰² O Sv. Venanciju usp. F. Bulić, n. dj. (66), 335. i d.; isti, Sv. Venancije, prvi biskup solinski i mučenik duvanjski, n. dj. (66), 363. i d.; F. Bulić-J. Bervaldi, n. dj. (28), 15. i d.; D. Mandić, Sv. Venancij i sv. Dujam, u: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim 1963, 1. i d.; Dj. Basler, n. dj. (64), 38—39.

kronika? vrijeme njegova djelovanja, što je vjerojatno prethodilo najdramatičnijem razdoblju ranokršćanskih progona krajem 3. st., koji su dali svece čija je slava naknadno zasjenila prethodnike? itd. U svakom slučaju ostaje činjenica o još jednom neriješenom temeljnom pitanju ranokršćanske hagiografije Dalmacije.¹⁰³

Neki opći hagiografski problemi, među koje spada i već spomenuto udvajanje, odnosno pojava homonimnih svetaca, nalaze primjera i u Dalmaciji. Klasični su u tom smislu danas uglavnom zadovoljavajuće riješeni slučajevi salonitanskih mučenika Dujma i Anastazija, kao i parentinskog biskupa Maura na susjednom istarskom području¹⁰⁴. U novije je vrijeme naznačen jedan sličan primjer — pitanje identiteta Sv. Teodora, koji se štuje u salonitanskom bazenu.¹⁰⁵ Jednako je zagonetna pojava Maksima, kojemu su na razmatranom području posvećene jedna crkva na vjerojatno ranokršćanskom položaju, te jedna kapelica u ambijentu antičkih ostataka, s time da nikakvi detalji ne upućuju na nekog određenog od brojnih svetaca tog imena.¹⁰⁶ Problem postaje još složenijim uslijed činjenice da je Sv. Maksimu posvećen izvorno ranokršćanski samostanski sklop na otočiću Majsanu u Pelješkom kanalu. Ostaci tamošnjeg svetišta svjedoče o grobu s tijelom sveca, što govori u prilog pretpostavci istraživača da se radi o salonitanskom biskupu Maksimu I.¹⁰⁷ Dvojba, međutim, time nije riješena jer ipak treba imati na umu činjenicu da je uzdizanje biskupa koji nisu osobito zadužili svoju zajednicu na rang svetaca prije običaj srednjovjekovnog nego ranokršćanskog razdoblja, u kojemu je podignut spomenuti samostanski sklop.¹⁰⁸ Pitanje identiteta Sv. Maksima u

¹⁰³ Prema Tomi Arhidakonu, kapuanski je biskup German 519. g. na putu za Konstantinopol posvetio novosagrađenu baziliku u Duvnu, ali u povijesnim izvorima i arheološkim nalazima nema nagovještaja o njenoj posveti, odnosno naslovniku. V. Klaić, Duvanjsko polje, *Hrvatsko kolo* — naučno-književni zbornik, III, 1907, 66. Čini se, međutim, da je i sama povijesna utemeljenost tog podatka sasvim dvojben. I. Nikolajević, Toma Arhidjakon, »Anastasio Bibliothecarius« i Jene Bori u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine, *ZRVI*, 24/25, 1986, 139. i d.

¹⁰⁴ G. Cuscito, n. dj. (91), Usp. i F. Bulić, I Ss. Anastasio e Dojmo martiri salonitani, *BD*, 21/1898, 125. i d.; H. Delehaye, n. dj. (65—1909), 16, passim.

¹⁰⁵ Usp. bilj. 80 i 81, Usp. i slučaj Sv. Tekle i Eufemije u Trstu, za koje se drži da nisu poznate orijentalne, nego domaće mučenice. G. Cuscito, n. dj. (46), 10. Slično se pomišljalo, s obzirom na udvojenju ličnost Sv. Menasa, da je osoba epigrafski zasvjedočena u Salonu neki lokalni, a ne egipatski mučenik. F. Bulić, n. dj. (75—1990), 126.

¹⁰⁶ Sv. Maksimu posvećena je srednjovjekovna crkva na vjerojatno ranokršćanskom položaju u primorskopoljskom mjestu Krug i jedna kapelica na nedalekom lokalitetu Ume u Tugarima. F. Bulić, La cattedra d'avorio di san Massimo arcivescovo di Ravenna, *BD*, 38/1915, 13. O brojnim svecima tog imena usp. *EC*, VIII/1952, 304. i d.

¹⁰⁷ C. Fisković, Ranokršćanska memorija i groblje na Majsanu, *SHP*, III, 13/1983, 70—71. Zanimljivo je da se u Napulju u 4. st. spominje biskup-martir tog imena iz vremena arijanskih progona, dakle u istom kontekstu u kojem se spominje salonitanski biskup. O njegovu se životu, naime, ne zna ništa više osim činjenice da su mu biskupi Ilirika uputili pismo s antiarijanskog koncila u Sardici. H. Delehaye, n. dj. (81—1941), 8—9; F. Bulić-Bervaldi, n. dj. (28), 20.

¹⁰⁸ Usp. bilj. 81.

Dalmaciji zapravo je primjer jednog dubljeg hagiografskog problema opće naravi.¹⁰⁹

Već i samo opredjeljenje pojedinih naslovnika kao ranokršćanskih uključuje problem datacije, odnosno mogućnosti primjene hagiografskih podataka u tom koliko osjetljivom, toliko i važnom pitanju ranokršćanske arheologije. Detaljnije vremensko razgraničenje unutar navedenog horizonta teže je ostvarivo, ali ipak moguće u pojedinim primjerima. Tako, naprimjer, posveta ranokršćanske građevine Kristu Spasitelju upućuje na sam početak spomenutog horizonta.¹¹⁰ Dvostruka posveta Kristu i nekom mučeniku obično nagoviješta dva kronološka stupnja, kojima je granica otprilike kraj 4. i početak 5. st.¹¹¹ Kod pokušaja datiranja na osnovi posvete apostolima valja imati na umu da prvi val štovanja Kristovih učenika pokreće već car Konstantin početkom 4. a jednako ga zdušno obnavlja Justinijan sredinom 6. st.¹¹² Premda taj detalj otežava mogućnost razlučivanja spomenutih dvaju horizonata, čini se da uglavnom treba radije računati s onim predjustinijanskim.¹¹³

Posvete Mariji također se javljaju veoma rano, već u 4. st., ali prvi snažni val njena kulta kreće nakon koncila u Efezu (431. g.), na kojemu je proglašena dogma o Bogorodici, pa u to vrijeme treba datirati većinu crkava posvećenih tom aspektu Marijine osobe. S druge strane, njeno je štovanje u sklopu antiarijanske borbe veoma snažno izraženo i u vrijeme Justinijana, kad se osobito često javlja kao zaštitnica vojske.¹¹⁴ Prema svemu se daje zaključiti da mogućnost datacije na osnovi posvete Mariji postoji, ali samo u kombinaciji s drugim relevantnim podacima koja se odnose na određeni lokalitet ili građevinu.

¹⁰⁹ Poznati su, naime, i slučajevi da se neko svetište uspostavi oko štovanja određenog naslovnika, koji se naknadno poistovjeti s nekim od istoimenih svetaca, pri čemu je teško slijediti identitet s pomoću datuma svetkovine, budući da se on mijenja ne samo u slučaju različitih osoba nego i u vezi s prijenosom relikvija. H. Delehaye, n. dj. (52), 61, passim; isti, n. dj. (60), 82. Usp. i bilj. 82.

¹¹⁰ Usp. bilj. 49. i H. Delehaye, n. dj. (8), 6.

¹¹¹ Postoje i ranije iznimke, tj. posvećivanje gradskih crkava svecima već u 4. st., ali se one odnose pretežno na velika gradska središta. H. Delehaye, n. dj. (8), 8, passim; A. Grabar, n. dj. (21), 315, passim; P. Testini, n. dj. (21), 610; R. Krauthheimer, n. dj. (87), 200, passim.

¹¹² U oba se slučaja radi o antiarijanskom pokretu, odnosno borbi za pravovjernost. G. C. Menis, n. dj. (27), 268; G. Cuscito, n. dj. (22), 618; E. Cattaneo, n. dj. (40), 236; J. Lemarie, n. dj. (30), 268.

¹¹³ Brojni primjeri, naime, upućuju da se Justinijanova građevinska djelatnost diljem Carstva dobrim dijelom svodi na obnavljanje postojećih građevina i oživljavanje starih kulturnih mjesta, pa je u takvom kontekstu moguće sagledati i hagiografsku problematiku vezanu uz spomenutu arhitekturu. Usp. R. Krauthheimer, n. dj. (87), 251, i d.; A. Grabar, *L'âge d'or de Justinien*, Paris, 1966, 96, i d.; J. Lassus, *Frühchristliche und byzantinische Welt*, London—New York 1967, 27; S. Tavano, *La restaurazione giustiniana in Africa e nell' alto Adriatico*, *AAAd*, 5/1974, 275; C. Delvoye, *Les caractéristiques de l'architecture paléobyzantine*, *Corsi*, 14/1967, 85, i d.

¹¹⁴ G. Cuscito, n. dj. (22), 610, 623; A. Grabar, n. dj. (21), 325, passim; G. Bovini, n. dj. (40), 200; R. Krauthheimer, n. dj. (87), 97, 271; N. Cambi, n. dj. (10); J. Maksimović, *Ikono grafija i program mozaika u Poreču*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 18/2, Beograd 1964, 253—254.

Već je prije spomenuto da pitanje provenijencije kulta Sv. Eufemije uključuje i kronološki aspekt.¹¹⁵ Prema tome, crkve te svetece sagrađene pod orijentalnim utjecajem valja u načelu povezati s općim crkvenim saborom u Kalcedonu, održanim 451. g. u crkvi Sv. Eufemije, i datirati prije sredine 6. st. n.e., a one pak koje se dižu u vezi s utjecajem sjevernojadranskog šizmatičnog kruga i njegova otpora Justinijanovu cezaropapizmu valja staviti u razdoblje druge polovice 6. st.¹¹⁶ Drugim riječima, pri datiranju crkve posvećene Eufemiji treba voditi računa o povijesno-političkim konotacijama.

Posvete Ivanu Evanđelistu bilježe se od 4. st. na Istoku i Zapadu. Međutim, kako je taj apostol osobiti zaštitnik Teodozijeve dinastije, velik se broj njegovih crkava podiže od početka 5. st. nadalje.¹¹⁷ S druge strane, posvete istoimenom svecu, Ivanu Krstitelju, koje su inače mnogo češće, valja radije vezivati uz sadržaj negoli uz područje utjecaja ili pak kronološki parametar.¹¹⁸ Ipak, moguću kronološku okosnicu predstavlja podatak da su tom svecu crkve osobito rado posvećivali benediktinci, vjerojatno kao simbolu svoje misionarske zadaće.¹¹⁹

Razmjerno pouzdano kronološko uporište u hagiografskom smislu predstavlja Justinijanov horizont (527—565), važan tim više što se u njegovu okrilju ostvaruju tijesne veze Dalmacije s Bizantom, odnosno Konstantinopolom.¹²⁰ U tom je kontekstu veoma indikativan krug tzv. vojničkih svetaca, u prvom redu Mihovila, Jurja, Teodora, Kuzme i Damjana, te Vitala, kojih se kult širio kako smišljenom carskom propagandom, tako i spontano — najčešće prolazom, odnosno zadržavanjem vojske u određenom kraju.¹²¹ Zanimljivo je da većina nabrojenih naslovnika

¹¹⁵ Usp. bilj. 55.

¹¹⁶ Pri tome je važno da je Salona izvjesno vrijeme, osobito za biskupa Frontinijana, »na liniji« akvilejske crkve. F. Bulić-J. Bervaldi, n. dj. (28), 52. O Sv. Eufemiji kao simbolu sjevernojadranske šizme usp. G. Cecchelli, *Mosaici romani del V e del VI secolo, Corsi*, 1958/2, 41. i d.; L. Cracco-Ruggini, n. dj. (55), 141.

¹¹⁷ P. Verzone, *Rapporti fra l'architettura bizantina e quella italiana del V e del VI secolo, Corsi*, 1958/2, 133; G. Guscito, *Aquileia e Bisanzio nella controversia dei Tre capitoli, AAAA*, 12/1977, 306. i d. S tom se pretpostavkom slaže i činjenica što su u narteksu južne grobne bazilike na Marusincu u Saloni, podignute u 5. st., pronađena dva natpisa u čast Sv. Ivanu Evanđelistu, što upućuje da se ondje uz mučenike štovao i taj apostol. Usp. F. Bulić, n. dj. (68a), 123—124.

¹¹⁸ Usp. bilj. 22.

¹¹⁹ I. Ostojić, n. dj. (52), I, 67, *passim*. Neke crkve na razmatranom području upućuju na najraniji benediktinski sloj (Sv. Ivan u Poveljima i Trogiru).

¹²⁰ Usp. bilj. 28.

¹²¹ O Saloni kao vojnoj bazi usp. bilj. 81. O kultu Sv. Mihovila usp. *EC*, VIII/1952, 950; C. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, II, New York 1969, 468; G. Bovini, *S. Michele in Africisco di Ravenna, Corsi*, 10/1969, 81 i d. Kod nas su mu bile posvećene crkve na jednom sigurnom (Brnaze kod Sinja — S. Gunjača, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, *SHP*, III, 4/1955, 85. i d.) i nekolicini vjerojatno ranokršćanskih lokaliteta (Kaštel-Kambelovac — I. Babić, bilj. 3—1984, 59; Žrnovnica — N. Bezić-Božanić, *Žrnovnički spomenici, PPUD*, 16/1966, 253; Kašjunima — I. Fisković, bilj. 3—1970, 182—183, i na obali u Splitu — T. Marasović-M. Zekan, *Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Mihovila »na obali« u Splitu, SHP*, III,

spada u krug koji je domaća historiografija dugo držala izrazitom baštinom srednjovjekovnog slavenskog kršćanstva, nastalog pod franačkim utjecajem. Osim Sv. Mihovila i Jurja, ovamo spadaju Sv. Martin, Barbara, Vid, te starozavjetne osobe (Ilija, Danijel, Mojsije).¹²² Za takvo gledanje nema, međutim, valjanog razloga jer je i franačko kršćanstvo posljedica Justinijanovih misionarskih nastojanja, pa nema smisla kult svetaca proširen ondje u spomenutom razdoblju (6. st.) posrednim putem dovesti u Dalmaciju, koja je i sama tijesno povezana s Bizantom. To tim više što je kult nabrojanih svetaca potvrđen na različitim stranama Carstva u 6. st., pa i prije, kao i na položajima pouzdanog ili vjerojatnog ranokršćanskog podrijetla u Dalmaciji.¹²³ Ne bi, stoga, smjelo biti sumnje da štovanje svetaca Justinijanova horizonta prispjeva u Dalmaciju u 6. st., a možda i prije.¹²⁴ Sve to na izvjestan način potvrđuje, ovog puta

12/1982, 111, i d.). O štovanju Sv. Jurja usp. G. Cuscito, *La crisi ariana tra Aquileia e Ravenna*, AAAd, 13/1978, 350; A. Parisotti, *Il culto e le leggende di s. Giorgio*, ACLAC, 2, Roma 1902, 289, i d.; H. Delehaye, n. dj. (65), 45, i d. Jedna mu je crkva podignuta na vjerojatnom (Nerežišća na Braču — I. Fisković, bilj. 7—1981, 124) i više pretpostavljenih položaja. O štovanju Sv. Kuzme i Damjana usp. EC, IV/1950, 687; S. Tavano, n. dj. (113), 258; C. Diehl, n. dj. (120), 470. Crkve su im posvećene na jednom sigurnom (Kaštel-Gomilica — I. Fisković, bilj. 7—1981, 125) i jednom vjerojatno ranokršćanskom položaju (Trstenik u Splitu — T. Marasović - F. Oreb, *Obrađena graditeljskog naslijeđa u okviru projekta »Splitski poluotok«*, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 2—3, Zagreb 1976—1977, 106). O štovanju Sv. Vitala usp. De Angelis d'Ossat, *Le antiche chiese palatine ed il San Vitale*, Corsi, 1958/2, 66; H. Delehaye, n. dj. (8), 9; S. Tavano, n. dj. (113), 276. Kod nas mu je bila posvećena jedna crkva na pretpostavljenom ranokršćanskom lokalitetu (Sv. Vital i Marija na položaju Tarce kod Trogira — I. Babić, bilj. 3—1984, 52). O štovanju Sv. Teodora usp. P. Lopreato, n. dj. (76), 512; H. Delehaye, n. dj. (65), 11, i d.; isti, n. dj. (52), 199. Kod nas su mu crkve bile podignute na dva sigurna (Bol na Braču — *Konzervatorski bilten* 4, studeni 1983, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Split; Nerežišća na Braču — I. Fisković, bilj. 3—1982, 181) i dva vjerojatna ranokršćanska lokaliteta (Čiovo — T. Burić, bilj. 35, 133; Dioklecijanova palača — F. Bulić, Lj. Karaman, bilj. 15, 53).

¹²² Literaturu o nabrojanim naslovcima kao srednjovjekovnima izlišno je nabrajati jer se donedavno, pa i u najnovijim radovima (Usp. M. Marasović - Alujević, bilj. 3, 302), u drugačijem kontekstu i ne spominju. Međutim, pojedini autori u posljednje vrijeme s više sluha nastoje prepoznati najraniji sloj bizantskih utjecaja u Dalmaciji (6. st.) — I. Babić, n. dj. (3—1984—85), 91—93; Z. Gunjača, *Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima*, u: *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije* (XII kongres arheologa Jugoslavije), *Materijali*, XII, Novi Sad 1986, 129. O crkvama posvećenim starozavjetnim osobama usp. bilj. 57. Vjerojatni ranokršćanski položaji s crkvama Sv. Vida su u Dolu na Braču (D. Domančić, bilj. 86, 35) i Baradićima (I. Babić, bilj. 3—1984, 82). Crkve Sv. Martina nalaze se na nekoliko vjerojatno ranokršćanskih lokaliteta: Sv. Martin i Barbara u Trogiru (I. Babić, bilj. 93, 26, 40, i d.); nad sjevernim vratima Dioklecijanove palače (F. Bulić - Lj. Karaman, bilj. 15, 237, i d.).

¹²³ Usp. bilješke o kultu odnosnih svetaca.

¹²⁴ Na tu mogućnost upućuju i noviji, koliko mi je poznato još uvijek sustavno neobjavljeni nalazi terakotnih pločica — ikona s lokaliteta Vinica-Kale u istočnoj Makedoniji, kojih sadržaj izravno ikonografski već u 4. st. potvrđuje kult tzv. vojničkih svetaca Jurja, Mihovila i Teodora. K. Balabanov, *Viničko Kale — doznorimsko utvrđeno kale*, AP, 1985, Ljubljana 1986, 153. U vezi s time, o putu

na području hagiografije, nedovoljno valoriziranu činjenicu da Justinijanov horizont u mnogim aspektima samo obnavlja i u prvi plan ističe ono što je već ostvareno u prvom apogeju kršćanstva početkom 4. st.¹²⁵

Nabrojani podaci i iz njih proizišle pretpostavke o dataciji na temelju hagiografskih činjenica upućuju da u tom pogledu vrijedi isto pravilo kao i u ostalim segmentima hagiografske problematike: naslovnike je moguće koristiti kao pomoć pri prepoznavanju ranokršćanskog horizonta, pa čak i preciznije datacije neke građevine, ali ne kao parametar ili temeljni argument, nego isključivo u cjelini preostalih relevantnih podataka.

S u m m a r y

SOME QUESTIONS ON EARLY CHRISTIAN HAGIOGRAPHY IN CENTRAL DALMATIA

In the study of the late antique/early Christian horizon in Dalmatia, linguistic and especially hagiomorphic data have been relatively little used in contrast to the mediaeval period. This paper seeks to show the possibilities of their use in the solution of chronological and other problems of early Christian archaeology in the area, using the examples of the patron saints of the certain or very probable early-Christian churches of central Dalmatia. The basic hypothesis is that once consecration is established, the church does not change its patron saint, not even in the event of temporary discontinuity in the cult. Thus early Christian patron saints are considered to be also those to whom later churches had been dedicated but which grew up in the late antique environment.

Patron saints have been classified into groups: 1. General — common (God-Christ, Mary, the Apostles and probably some of the early-Christian martyrs); 2. Saints of various regions or churches; 3. Local saints. Analysis of the frequency with which certain saints were venerated in the churches of central Dalmatia gives rise to the discussion of various archaeological problems, especially that of chronology. Patron saints which may be classified as belonging to the early Christian circle which included God-Christ, Mary, the Apostles and almost all the martyrs of the Roman period, implies a broad dating to the period of the 3rd to 7th century. A more precise chronology may be achieved on the basis that there are suggestions in the data that at certain times particular saints were popular. Especially interesting is the period of Justinian (527—565) when a recognisable group of the so-called soldier-saints may be established — Mihovil (Michael), Juraj (George), Teodor (Theodor), Kuzma and Damjan (Cosmas and Damian), Menas, Vital and others. It should be noted that national historiography persisted in the belief of the Frankish origin for the above patron saints in Dalmatia and thus placed them in the mediaeval period. However, Frankish Christianity basically rests on the tradition of Justinian's missionary efforts. Thus there is no need to see the honouring of the saints of that period as having been brought in by intermediaries (ie Franks) since Dalmatia had been part of the Byzantine state. To

prodiranja orijentalnih utjecaj u sferi umjetnosti s područja Makedonije na Jadran usp. A. Šonje, n. dj. (47), 162.

¹²⁵ Usp. bilj. 113.

this group of saints should be added Martin, Barbara, Vid (Vitus) and personalities from the Old Testament, Ilija (Elias), Daniel, Mojsije (Moses) and others. This hypothesis is proved by numerous early Christian churches dedicated to the above-mentioned saints throughout the Roman empire and Byzantium. The patron saints of the second group, those which belonged to particular churches and areas, give especially valuable data, not only on church but also on broader social connections between Dalmatia and various other areas. Such connections are seen in the honouring of the Aquilein Krševan (Chrisogonus), Donat, Zoilo, Agape, Hionija (Chionla), Irena (Irene), Anastazija (Anastasia) and probably the Salonitan martyr Anastazije (Anastasius) from Aquileia, Ravennan (Apolinar, Vital), African (Ciprijan (Cyprianus), Menas), Hispanic (Vincencije — Vincentius) and other martyrs honoured in the churches of Dalmatia.

The hagiographical heritage mirrors one of the most delicate questions of Dalmatian history and that is its position on the border between East and West. Although various historical circumstances point to a certain degree of independence to both halves of the empire at the end of the antique period, the hagiographic heritage reveals oriental influences. Most of the patron saints of the early Christian sites derive from the east whereas only a few can be connected with the west Stjepan (Stephanus), Lovre (Laurentius), Vincencije, Cecilia, Vid (Vitus).

The honouring of the local Dalmatian saints still presents an unsolved problem (Dujam (Doimus), Anastazije (Anastasius), Venancije (Venantius), Felix and others). It has to be emphasised that the local cult is in every sense early Christian and not, as has been thought, a more recent heritage. This refers to the local cult in town and parish churches and not in cemeteries.

It may be concluded from the above that the hagiographic data can considerably help to solve the archaeological problems of the early Christian period, although not on their own, but in combination with other relevant data.

